

MARTINA BLEČIĆ KAVUR, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
BORIS KAVUR, Univerza na Primorskem Znanstveno-raziskovalno središče Koper

GROB 22 IZ BEOGRADSKJE NEKROPOLE KARABURMA: RETROSPEKTIVA I PERSPEKTIVA

UDK: 903.5(497.11)"-03/-00"
DOI: 10.2298/STA1060057B
Originalan naučni rad

e-mail: martyna7@yahoo.com
Primljeno: 22. juna 2010.
Prihvaćeno: 30. novembra 2010.

Sažetak. – Keltska nekropola nađena na beogradskoj Karaburmi i dalje je jedno od značajnijih nalazišta za interpretaciju povijesnih, ekonomskih i kulturnih procesa koji su se zbivali na području srednjega Balkana u vremenu od 4. do konca 1. stoljeća.¹ Ispred svega, predstavlja najobimniji izvor za pojašnjenje kronologije najstarije keltske prisutnosti na tom prostoru, te pruža mogućnost ilustracije kulturnih i ekonomskih razmjera u mreži u koju su sami bili uključeni. Naime, prostor je spoja Save i Dunave bio prostorom gdje su se koncentrirale i razvijale tehnološke inovacije i ujedno prostorom gdje su se filtrirali politički, vojni i gospodarski kontakti. Na nekropoli, nedvojbeno pripadajućoj regionalnoj vojnoj eliti, istupa nekoliko grobova u kojima su, pored standardnih priloga iz okvira regionalne materijalne kulture, svoje mjesto našli i predmeti podrijetlom iz šireg prostora, kako latenskog tako i južnog balkanskog svijeta. Među njima, posebno istupa grob broj 22 kod kojega je bilo moguće prepoznati i pojasniti ispreplitanje tradicija i inovacija, te kulturnih optjecaja i međusobnih prožimanja.

Ključne riječi. – Karaburma grob 22, import, servis za piće, nošnja, vojna oprema, rituali, tradicija, Kelti i Makedonci, kontakti širokih razmjera, relativna i apsolutna kronologija.

S koro četiri desetljeća nakon izvorne objave ostaje, keltska nekropola istražena na beogradskoj Karaburmi i dalje jedna od značajnijih nalazišta za interpretaciju povijesnih, ekonomskih i kulturnih procesa koji su se zbivali na području srednjega Balkana u vremenu od 4. do konca 1. stoljeća. Ispred svega, predstavlja najobimniji izvor za pojašnjenje kronologije najstarije keltske prisutnosti na tom prostoru, te za ilustraciju kulturnih i ekonomskih razmjera u mreži u koju su sami bili uključeni. Na nekropoli, nedvojbeno pripadajućoj regionalnoj vojnoj eliti, istupa nekoliko grobova u kojima su, pored standardnih priloga iz okvira regionalne materijalne kulture, svoje mjesto našli i predmeti podrijetlom iz šireg prostora, kako latenskog

tako i južnog balkanskog svijeta. Među njima, posebno istupa grob broj 22.

Grob 22 istražen je tijekom zaštitnih arheoloških radova na Karaburmi od 1958. do 1963. godine.² Riječ je o grobu sa paljevinskim načinom pokopavanja koji je bio smješten na središnjem položaju nekropole, u sredini luka s grobovima iz vremena Lt B2 stupnja,³ istražen na relativnoj dubini od 90 cm.⁴ U grobu su nađeni uglavnom

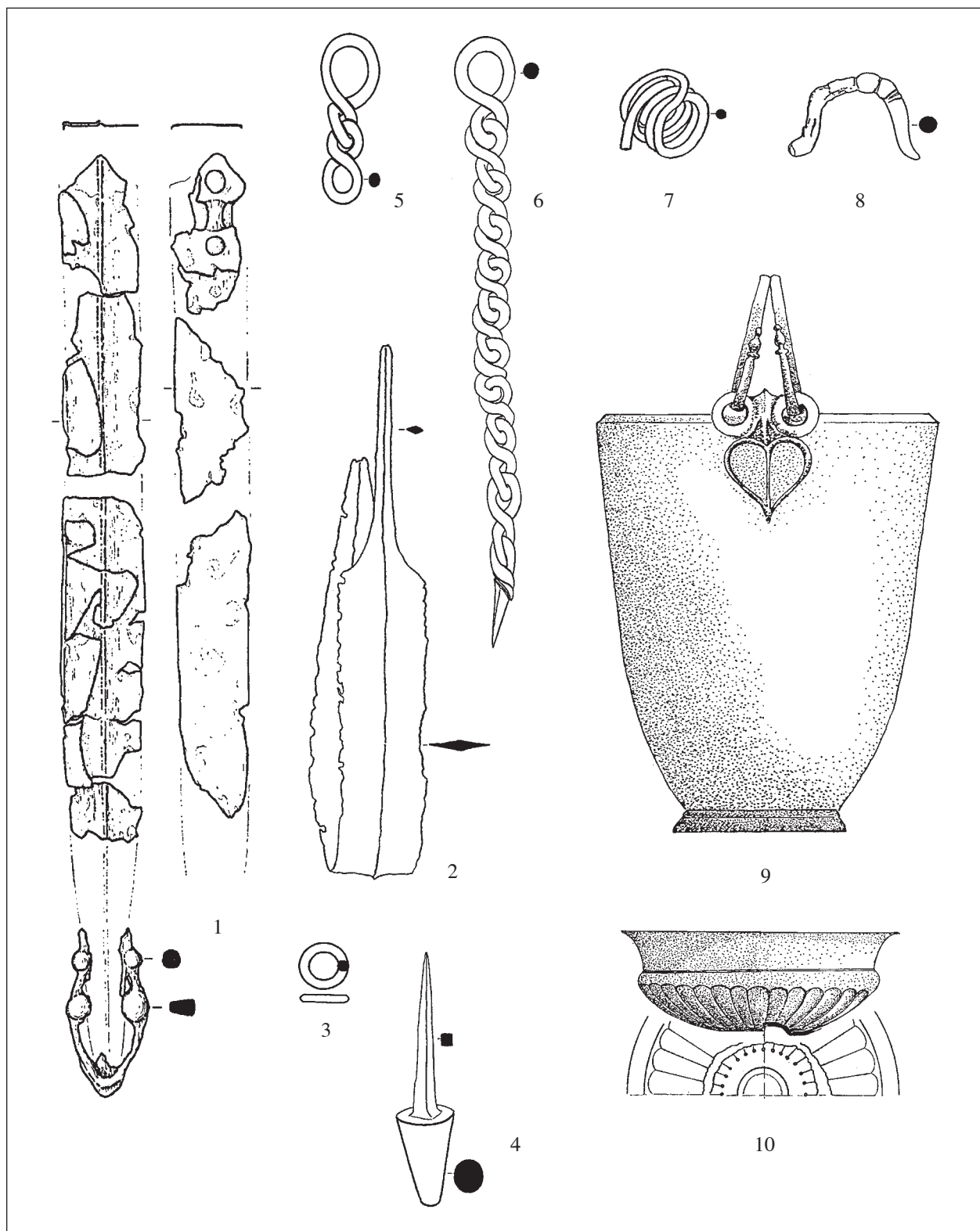
¹ Godine i stoljeća navedeni u tekstu odnose na vrijeme pr. Kr.

² Todorović 1972, 7–8.

³ Božič 1981, 322, Sl. 4.

⁴ Todorović 1972, 17; Božič 1981, Sl. 4C.

* Članak predstavlja rezultat rada na projektu: *Naselja i groblja na istočnom Jadranu u željezno doba, simbolički aspekti*, Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (Martina Blečić Kavur) i *Prazgodovinski poselitveni vzorci v severo-vzhodni Sloveniji i Obrti in obrtne dejavnosti v antiki*, Projekti Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (Boris Kavur).

Sl. 1. Inventar groba 22 iz Karaburme. Mač, korice i lančani pojasevi M. 1:3, ostalo M. 1:2
(obrađeno i prilagođeno prema Todorović 1972; Todorović 1974; Božić 1981)

Fig. 1. Inventory of grave 22 from Karaburma. Sword, scabbard and chain belts M. 1:3, the rest M. 1:2
(adapted according to Todorović 1972; Todorović 1974; Božić 1981)

metalni predmeti od bronce i željeza, te samo manji ulomak keramike. Metalni predmeti od željeza predstavlja ju nošnju pokojnika i navalno naoružanje, dok predmete od bronce karakteriziraju importirane posude i jedan manji brončani kolut. Svi oni bili su položeni u grob pored situle (Sl. 1; Sl. 2).⁵

S obzirom na ritual sahranjivanja te na tipološko-kronološku analizu predmeta koji su se u grobu zatekli, istraživač Jovan Todorović prvotno ga je interpretirao u skupinu najstarijih grobova sa spaljenim pokojnicima smještenih, prema srednjoeuropskoj kronologiji u vrijeme Lt C stupnja, odnosno kulturno-povijesno povezanih uz razdoblje nakon 279. godine.⁶ Kao dokaz takvoj tezi uglavnom se koristio importiranim setom brončanih posuda, situle i phiale, shvaćenih kao posljedicu ratnih pohoda i pljačkanja po južnome Balkanu vezanih uz povijesno poznati keltski pohod na Delfe.⁷

Interpretaciju i relativnu kronološku shemu beogradske Karaburme razvija i nadopunjuje Dragan Božić, po kome je ta najstarija generacija grobova sa spaljenim pokojnicima povezana uz vrijeme Lt B2 stupnja, čime je i početak latenskog doba u srpskom Podunavlju (Beograd I) ipak nekoliko desetljeća podignut.⁸ Potom je isti autor, upravo na temelju tipološko-kronološke klasifikacije importiranih brončanih posuda, koje je putem analogija datirao u 4. stoljeće, posredno datirao i stupanj Beograd I, odnosno time začetak latenskog doba na tome području apsolutno kronološki odredio u kraj 4. stoljeća.⁹ Nadalje, oslanjajući se na kronologiju D. Božića, osamdesetih je godina 20. stoljeća i Mitja Guštin dao svoj obol razmatranju tog momenta, pa je grob 22 tretirao zajedno s grobom 23 i interpretirao srodno D. Božiću u ranolatsko razdoblje Lt B2 stupnja te ga smjestio u odnos s helenističkim sredozemnim kulturnim krugom, referirajući se naravno na importirane posude.¹⁰ Zaključio je misliti kako Kelte na tome prostoru valja razumijevati već i prije 300. godine,¹¹ što je najzad već i bila prihvaćena činjenica.¹²

U gotovo je svim objavama koje su nakon toga uslijedile inventar groba, poglavito importirane posude, smješten u vrijeme 4. stoljeća, ali je njegova kulturno-povijesna interpretacija i dalje ostala, iz nekog razloga, tijesno povezana uz događaje koji su se zbivali oko i nakon »Balkanskih pohoda«.¹³

BRONČANE POSUDE

Situla

Najslavniji i najreproduciraniji nalaz iz groba 22, ali i čitave nekropole Karaburma, je brončana situla. Izra-

đena je od lijevane bronce, visine 20 cm, ovalnog tijela i prstenastog zasebno lijevanog dna, promjera 8,5 cm. Rub otvora situle gladak je i uvučen, a ima promjer 16,5 cm. Na tijelo su aplicirane ataše, s dva koluta, kroz koje su provučene dvije ručke s unatrag povijenim krajevima u obliku pupoljka. Ručke su pravokutnog tankog presjeka. Ispod ataša nalazi se listoliki ukras od tankog brončanog lima izvedenim sa središnjim rebrom koje se produžuje u trokut, simulirajući tako izgled grančice bršljana između kolutova. Posuda je dijelom rekonstruirana (Sl. 1, 9; Sl. 2; Sl. 3, 7).¹⁴

Shodno osnovnoj tipološkoj shemi, situlu možemo ubrojiti u veliku skupinu ovoidnih ili zvonolikih situla, čija je rasprostranjenost prilično široka i na prvi pogled nejednaka.¹⁵ Ali, ako se karta njihove poznate raširenosti promatra iz generalnog tehnološkog aspekta, lijevanja i kovanja i s njima vezanim tehnološkim odlikama, razumljivo se uočava smjer radioničke prepoznatljivosti, a sam način izvedbe ornamenata ukazati će na čak tri različite prakse. Razlikujemo ih stoga u dvije veće skupine ili tipa. Prvu skupinu (I) čine one koje su lijevane, završno obrađene i oblikovno dotjerane kovanjem. Prstenasto dno u pravilu je bilo zasebno lijevano. Ataše su ili lijevane zajedno s tijelom posude ili zasebno pa naknadno lemljene (lotane), što se isto odnosi na ukras koji je zatim dorađen. Sukladno novijim razmatranjima

⁵ Todorović 1972, 17, 59–60, 63, 69, 72, 75, T. VIII; Todorović 1974, 69, Sl. 43. U ponovnoj objavi situle iz Karaburme 1974. godine J. Todorović donosi bolji i precizniji crtež nego što je onaj u izvornoj publikaciji iz 1972. godine. Nažalost, taj se prvi crtež reproducira bez korekcija i u novijom objavama kao npr. kod Mikloša Szaba iz 2000. godine (Szabó 2000, 288–289, Fig. 4).

⁶ Todorović 1972, 43.

⁷ Todorović 1972, 59–60; Todorović 1974, 69.

⁸ Božić 1981, 324–325, Tab. 2.

⁹ Božić 1984, 88.

¹⁰ Guštin 1984, 319, 338, Abb. 5; Guštin 1996, 76.

¹¹ Guštin 1984, 348.

¹² Todorović 1974, 22; Jovanović 1979, 183; Čović/Gabrovec 1971, 338.

¹³ Npr. Popović 1996; Szabó 2000; Popović/Jovanović 2004. Tek se u najnovijim objavama mogu naći vrlo oprezno navedena tumačenja glede importiranih posuda, koje se sagledavaju i kao posljedice individualnih kontakata ili kao diplomatski pokloni, a ne samo i nužno kao posljedica pljačkanja i ratničkih pohoda (Rustoiu/Egri 2010, 221).

¹⁴ Todorović 1972, 17, T. VIII, 1; Todorović 1974, 69, Sl. 42; Skordisci 1992, 126, 110, 111, T. XXXIV, 110, 111; Muzej grada Beograda 2003, Sl. 24.

¹⁵ Pojavu i razvoj situla u mediteranskom svijetu vidjeti kod Elisabeth Walters (1988), koja donosi i njihov ikonografski pregled odnosno značaj.

*Sl. 2. Situla i čša iz groba 22
(prema Muzej grada Beograda 2003)*

*Fig. 2. Situla and glass from grave 22
(after Muzej grada Beograda 2003)*

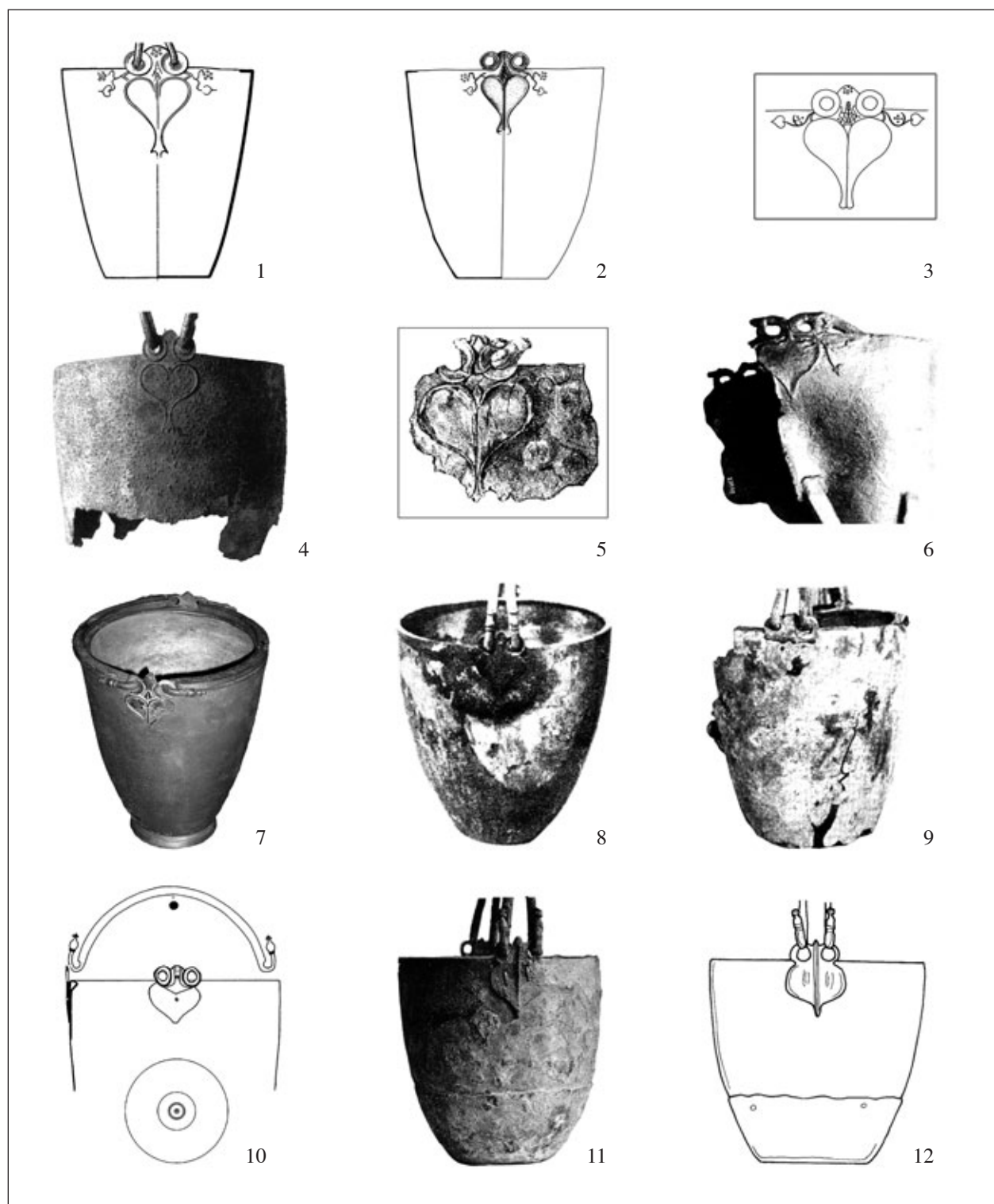
i rezultatima brojnih analiza njihova se proizvodnja više ne vezuje uz »prostranstvo« od Crnoga mora do Velike Grčke, već se znatno preciznije lokalizirala u sjeverno-grčke, odnosno makedonske radionice.¹⁶ Drugu skupinu ili tip (II) obilježavaju one situle koje su izrađene od brončanog iskovanog (iskucanog) lima, s također zasebno lijevanim i obrađenim dijelovima, od ataša, do ukrasa, ručki i dna posuda. Kvantitativno i distribucijski taj je tip znatno rjeđe zastupljen, a obilježavati će etrušćanske, na starim tradicijama utemeljene radioničke produkcije.¹⁷ Na opisane temeljne razlike primjenjuju se još brojne različitosti slijedećih razina atributa, kao npr. one oko izradbe ukrasnih elemenata, a koje opet sugeriraju na druge i drugačije »atelijerske potpise«, odnosno eventualne varijante.

U prvoj su se skupini proizvodile ne samo situle od bronce, već i od plemenitih metala odnosno od srebra, a razlikuju se zvonolike situle bez ukrasa, situle s rasko-

U prvoj su se skupini proizvodile ne samo situle od bronce, već i od plemenitih metala odnosno od srebra, a razlikuju se zvonolike situle bez ukrasa, situle s rasko-

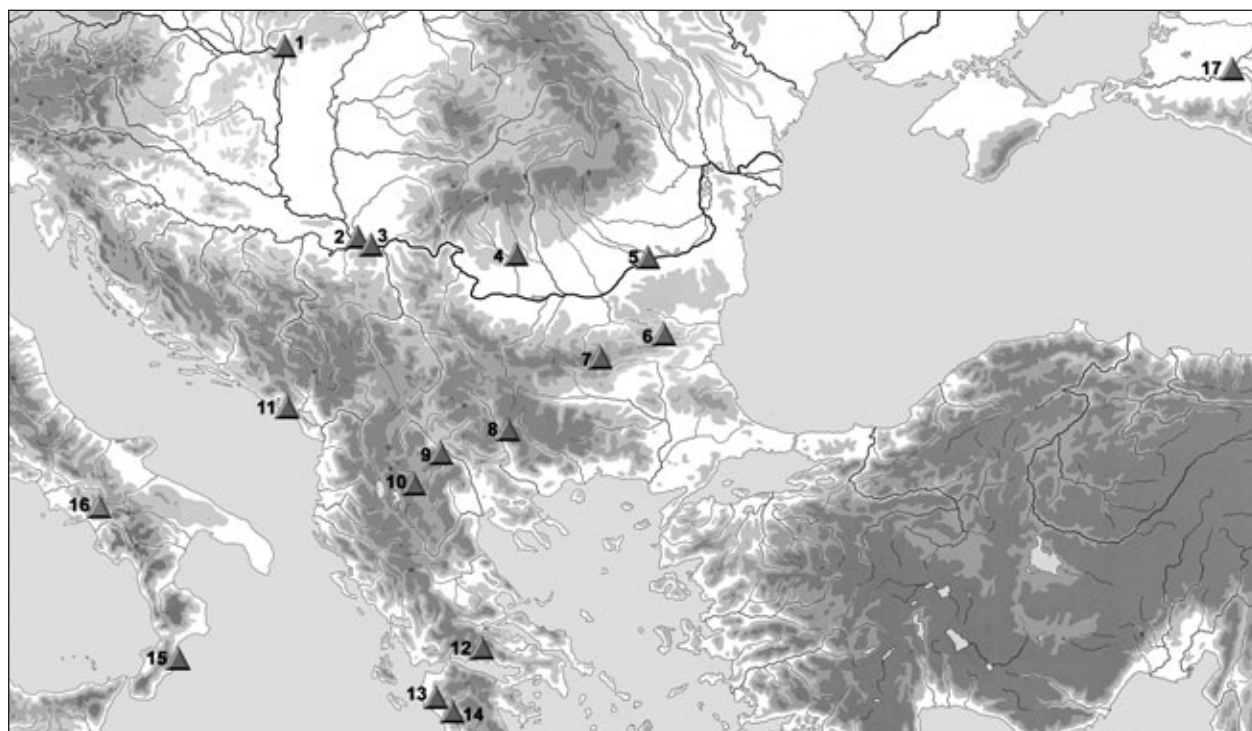
¹⁶ Barr-Sharrar 1982, 127–130; Pfrommer 1983, 235–238, 250–263; Rolley 1990, 371–372; Shefton 1994, 583–592; Barr-Sharrar 2000, 279–281; Rolley 2002b, 57; Treister 2003, 66–68; Barr-Sharrar 2008, 5–8.

¹⁷ Guliani Pomes 1957, 68; Zahlhaas 1971, 8–9; Pfrommer 1983, 241–242.

Sl. 3. Zvonolike situle tipa I s listolikim ukrasom ispod ataša. Varijanta Ia: 1) Budimpešta; 2) Cernele; 3) Lenina; 4) Caulonia; 5) Altavilla Silentina; 6) Delfi. Varijanta Ib: 7) Karaburma (foto: M. Blečić Kavur); 8) Goce Delčev; 9) Vărbica; 10) Chirnogi; 11) Budva; 12) Beograd

Fig. 3. Ovoid situlae of Type I with leaf-like decoration under attachment. Variant Ia: 1) Budapest; 2) Cernele; 3) Lenina; 4) Caulonia; 5) Altavilla Silentina; 6) Delphi. Variant Ib – 7) Karaburma (Photo: M. Blečić Kavur); 8) Goce Delčev; 9) Vărbica; 10) Chirnogi; 11) Budva; 12) Beograd

Sl. 4. Rasprostranjenost zvonolikih situla s listolikim ukrasom ispod ataša Ia i Ib tipa: 1) Budimpešta; 2) Karaburma; 3) Beograd; 4) Cernele; 5) Chirnogi; 6) Vărbica; 7) Koprinka; 8) Goce Delčev; 9) Demir Kapija; 10) Bitola; 11) Budva; 12) Delfi; 13) Skillountia; 14) Elide; 15) Caulonija; 16) Altavilla Silentina; 17) Lenina

Fig. 4. Distribution of ovoid situlae with leaf-like decoration under attachment of Types Ia and Ib: 1) Budapest; 2) Karaburma; 3) Beograd; 4) Cernele; 5) Chirnogi; 6) Vărbica; 7) Koprinka; 8) Goce Delčev; 9) Demir Kapija; 10) Bitola; 11) Budva; 12) Delphi; 13) Skillountia; 14) Elide; 15) Caulonia; 16) Altavilla Silentina; 17) Lenina

šnim palmeta ukrasom i situle s listolikim ili tzv. srcolikim ukrasom ispod ataša. Potonje su se ponajmanje ili samo sumarno razmatrale u stručnoj literaturi, a prva ih je izdvojila Gisela Zahlhaas (Sl. 4).¹⁸ Budući da situla iz Karaburme ulazi upravo u tu skupinu zvonolikih situla, posvetiti ćemo joj nešto više pozornosti, s obzirom da bi analiza i druge skupine, kao i drugih dekorativnih elemenata, prelazila okvire i ambicije ovoga rada (Sl. 4).¹⁹

Zvonolike situle s listolikim ukrasom ispod ataša u prvoj se skupini ili tipu I, izdvajaju onima kojima su u jednom komadu lijevane i ataše i ukrasi ispod njih (Ia) (Sl. 3; Sl. 4). Naknadno je ornament dotjerivan još žljebljenjem, urezivanjem, tauširanjem i intarziranjem. Pri tomu je ukras često zadobivao oblik bršljanova lista, toliko omiljenog motiva u grčkoj umjetnosti kasno klasičnog i helenističkoga doba, nezaobilaznog Dionizovog motiva. U tu skupinu spadaju nalazi situla iz Delfa (Sl. 3, 6) i Elide,²⁰ Caulonije (Sl. 3, 4)²¹ i Altavilla Silentine (Sl. 3, 5),²² zatim situle iz Dunava kod Budimpešte (Sl. 3, 1),²³ Cernele (Sl. 3, 2)²⁴ i Koprinke, tumul I (Seutho-

polis)²⁵ te ulomak situle iz Lenine (pored nekropole) na Kubanu (Sl. 3, 3).²⁶

Drugu varijantu (Ib) obilježavaju situle kojima su ataše s listolikim ukrasom zasebno lijevane i potom pri-

¹⁸ Zahlhaas 1971, 16–17, 46–48. Nina Zimmermann, oslanjajući se na promišljanja G. Zahlhaas, opisuje navedene razlike tehnološke produkcije ali ih sve tretira istovjetno (Zimmermann 1998, 48–49)!

¹⁹ Cjelokupna analiza zvonolikih situla biti će prikazana na drugome mjestu.

²⁰ Rolley 2002a, Fig. 2–3.

²¹ Rolley 2002a, Fig. 4–5. Situla ima također ukrase vitica i cvjetica iznad lista, kao i situle iz Budimpešte i Lenine.

²² Mustilli 1937, 144, Fig. 2.

²³ Radnóti 1938, 105–106, T. IX, 45, T. XXXI, 1.

²⁴ Teleaga 2008, 263, k. 994, T. 16, 2.

²⁵ Venedikov 1977, 85, 88, 103, k. 32; Pfrommer 1990, 254, FK 104.

²⁶ Raev 1994, 350–351, Fig. 7.

kovane ili lotane za tijelo posude, upravo kao i na karaburmskom primjerku (Sl. 3, 7). Tu se još ubrajaju situle iz Skillountie,²⁷ Goce Delčeva (Sl. 3, 8),²⁸ Vărbice (Sl. 3, 9)²⁹ i iz Chirnogija (Sl. 3, 10).³⁰ Valja im pridružiti i situle iz Budve (Sl. 3, 11)³¹ i Beograda (Sl. 3, 12)³² te vjerojatno onu iz Bitole koja je »jedini analogni primjerak« nalazu iz Karaburme (Sl. 4).³³ Napokon, sasvim izniman primjerak, ali ipak tretiran unutar I. skupine, predstavljati će i situla iz groba 3 nekropole Demir Kapije (Sl. 5, 1; Sl. 4).³⁴

U odnosu pak na izvedbu listolikog ukrasa ispod ataša, najviše sličnosti pokazuju situle iz Delfa i Elide, te situle iz Caulonije, Budimpešte i Lenine, unutar tipa Ia. U klasifikaciji situla tipa Ib gotovo identičnih obilježja su situle iz Skillountie, Goce Delčeva i Koprinke, odnosno situle iz Karaburme i Bitole, dok situli iz Beograda vrlo srodne primjerke vidimo kod situla iz Chirnogija i Budve (Sl. 3, 10, 11; Sl. 4). One će vjerojatno upućivati na mjesne izradbe prema izvornim predlošcima, kojima za sada preciznije kronološke distinkcije nije moguće odrediti.

Svim našim situlama ručke, koje su se sačuvale, završavaju s glavicom u obliku pupoljka koja je povijena unazad (Sl. 3). Sukladno tomu, možemo ih pripisati tipu A ručki prema Wolfgangu Schieringu, odnosno ručkama s navedenim završetkom. Njihova je datacija široko određena u kasno 5. i tijekom cijelog 4. stoljeća,³⁵ pa prema tomu neće pružati bolje uporište za kronološko ili provenijencijsko opredjeljenje naših situla.

Opisani način formalne, tehnološke i dekorativne izvedbe gotovo sigurno ukazuje na grčke, tj. makedonske radionice. Pa iako je znakovito da kod svih opisanih situla, za razliku od situla s raskošnim palmeta-ukrasima, u potpunosti izostaje ukras horizontalnog friza ispod obođa posude, argument takvoj konstataciji pružaju upravo studije situla s razrađenim ukasima u obliku palmeta. Naime, lijevanje u jednome komadu (i palmeta i ataša) nije makedonski izvorno, ali će postati karakteristično upravo za njezine prostore i sjeverniju Trakiju.³⁶ To je zapravo osobitost grčkih, posebno atenskih majstora, pa će primjerci starijeg datuma, tj. situle iz 5. stoljeća kao ona iz Kalamarie, iz Aghios Athanasiosa³⁷ ili iz znamenite tzv. ostave Pesčano³⁸ u oblasti Čerkasa na Dnepru³⁹ biti obilježjem izravnoga importa iz Atene ili barem iz radionica koje su stvarale pod snažnim atičkim nadzorom.⁴⁰ No, kako je tijesna, iako ne često i formalna, povezanost Makedonije s Atenom pouzdano dokazana i po pitanju trgovačkih poglavito gospodarskih odnosa,⁴¹ ona će svoj odraz imati i u proizvodnji radionica ili ateljea oko makedonskog dvora, zaokupljenih stilom i odmjerenošću Atene, osobito od vladavine Filipa II.⁴² Zbog

toga vjerojatno iz same Atene, kao i iz raznih drugih gradova, u te tzv. sjeverne radionice pristižu brojni majstori, različitih statusa, koji se prilagođavaju mjesnom ukusu i zamislama, razvijajući tako poseban novi stil, razvidan iz situla kraja 5. i početnog 4. stoljeća.⁴³ U tome smislu, aplicirani, zasebno lijevani ukrasi posve sigurno upućivati će tako na makedonske radionice, čemu najbolje potvrde nalazimo upravo kod figuralnih situla reljefne-*repoussé* izradbe u Trakiji,⁴⁴ a ekskluzivno zaokružene u

²⁷ Teleaga 2008, 267.

²⁸ Venedikov 1977, 85, 88, 102, Fig. 46, k. 31; Archibald 1998, Pl. 39.

²⁹ Filow 1934, 175, Abb. 192.

³⁰ Șerbănescu 1999, 233–235, Fig. 3. Situla predstavlja rijedak primjerak pozlaćene bronce. Autor se referira na još dvije vrlo slične situle iz Cernele i iz nepoznatog nalazišta u Transilvaniji (Șerbănescu 1999, 234). Glede pozlate te situle sumnju je izrazio i Emilian Teleaga (2008, 448).

³¹ Papović/Popović 2001, 63, kat. 59.

³² Ratković 2005, 46, kat.br. 1. U Narodnom muzeju u Beogradu čuva se situla iz nepoznatog nalazišta. Datirana je u 2.–1. stoljeće koristeći analogije iz Budimpešte i Lenine, koje nisu sigurni oslonac niti kontekstualnog, niti datacijskog određenja, a tehnološki i stilski pokazuju sasvim drugačije karakteristike. Pored toga, Lenina je u istoj objavi zemljopisno netočno locirana na prostor Bugarske?! (Sl. 3, 3; Sl. 4).

³³ Todorović 1972, 107; Todorović 1974, 70, 106, f.n. 22; Guštin 1979, 87.

³⁴ Vučković-Todorović 1961, 238–240, Sl. 16. Glede grčkog brončanog posuda na prostoru bivše Jugoslavije općeniti je pregled prikazao Rastko Vasić, ne ulazeći u detaljnije diskusije osobito što se helenističkog razdoblja tiče (Vasić 1983, 190–191). Međutim, važno je istaknuti kako autor jasno upućuje na makedonske paralele, odnosno halkidiške radionice koje su stvarale pod snažnim atičkim obilježjima.

³⁵ Schiering 1975, 78–81; Zahlhaas 1971, 115–117.

³⁶ Pfrommer 1983, 250–263.

³⁷ Barr-Sharrar 2008, 6.

³⁸ Pregled istraživanja, polemike oko datacije i radioničkog mjesta proizvodnje te rezultate kemijskih analiza, uz svu potrebnu stariju literaturu, prikazao je detaljno Mikhail Y. Treister (1991, 75–76).

³⁹ Rjabova 1991, 155–156, k. 103g; Parzinger 2007, 35, Abb. 5.

⁴⁰ Barr-Sharrar 2000, 279–280, 285; Barr-Sharrar 2008, 14.

⁴¹ Poznato je, i razumljivo, kako se Atena opskrbljivala drvom i smolom iz Makedonije, materijalima neophodnim za izgradnju pomorske flote (Barr-Sharrar 2000, 279; Barr-Sharrar 2008, 5–6).

⁴² Barr-Sharrar 1982, 131; Pfrommer 1983, 236; Barr-Sharrar 2000, 280, 281.

⁴³ Michael Pfrommer je tako dokazao posredno uočljiv utjecaj italjskog načina ukrašavanja na makedonsku toreutiku koja se dalje prenosila i intenzivno utjecala na radioničke krugove sjevernoga Ponta (Pfrommer 1982; Pfrommer 1983; Treister 2001, 157–158).

⁴⁴ Barr-Sharrar 1982, 127; Zahlhaas 1971, 49–59; Venedikov 1977, 87–88; Archibald 1998, 275–277.

Sl. 5. Zvonolike situle: 1) Demir Kapija (foto: M. Blečić Kavur); 2) Graješnica (prema Krstić 2007); 3) Derveni, grob Δ (prema Barr-Sharrar 2008)

Fig. 5. Ovoid situlae: 1) Demir Kapija (photo: M. Blečić Kavur); 2) Graješnica (after Krstić 2007); 3) Derveni, grave Δ (after Barr-Sharrar 2008)

radu Derveni kratera.⁴⁵ Ivan Venedikov je naime tako i datirao situle iz prostora Trakije, pa je zdepaste situle na prstenastom dnu smjestio u 5., a u 4. je stoljeće ubrojio mlađe primjerke s listolikim ukrasom i druge situle lokalne izradbe.⁴⁶

Posebnost dakle predstavlja situla iz Demir Kapije koja je lijevana u jednome komadu, oštećenog tijela i nesačuvanog dna posude, a listoliki je ukras izvedenim urezivanjem (Sl. 5, 1).⁴⁷ Osim izvedbe tog ukrasa, razlikuje se od ostalih primjeraka i time što ispod oboda ima smješten horizontalni friz s ukrasom jonske kime koji će naći svoje dobre paralele kod situle iz nedaleke Graješnice (Sl. 5, 1), smatrane isprva grčkim,⁴⁸ potom i južnoitalskim helenističkim radom.⁴⁹ Navedeni je ukras tretiran kao izvorno atičko rješenje karakteristično za 5. stoljeće, što pokazuje npr. situla iz Kalamarie, ali je razrađen i sveobuhvatno korišten tijekom 4. stoljeća upravo kod situla makedonske i tračke provenijencije.⁵⁰ No, kako se kod svakog primjerka mora razmišljati i služiti s kvantitetom unikatne te još uvijek jedinstvene proizvodnje, situla iz Demir Kapije se po općenitim tehnološkim karakteristikama pribraja ovdje predloženom I. tipu. Ona je nesumnjivo bila radom makedonskih stvaralaca s posebnim lokalnim izričajem pri završnom dekoriranju, komu predložak možemo vidjeti kod situla s palmeta-ukrasima tzv. Klasičnog stila, a kojima je ukras smješten ispod

netaknutog obodnog friza kao kod već spominjane situle iz Kalamarie.⁵¹ Makedonskim se radionicama treba

⁴⁵ Barr-Sharrar 2008, 30–46.

⁴⁶ Venedikov 1977, 87–89; Archibald 1998, 277; Pfrommer 1983, 252–254, 263; Barr-Sharrar 2000, 280. U tu se kasniju skupinu ubraja situla iz Vărbice koja je u potpunosti izrađena kovanjem (Venedikov 1977, 103, k. 33, Fig. 45; Barr-Sharrar 2000, 282, f.n. 33). Situla je znatno oštećena i korodirana, pa joj u cijelosti nedostaje dno, dio tijela i oboda. Međutim, G. Zahlhaas navodi kako su na jednom dijelu još razvidni tragovi lemljenja listolike ataše oslanjajući se na dokumentaciju Bogdana Filowa (Zahlhaas 1971, 17, A20; Filow 1934, 175, Abb. 192) (Sl. 3, 9). Podatak je izuzetno dragocjen jer nedvosmisleno sugerira mjesnu proizvodnju, koja je kombinirala kovanje posude i dobro uhodano zasebno lijevanje te apliciranje listolikih ukrasa. Zbog toga je opisana situla ovdje pribrojena Ib tipu.

⁴⁷ Vučković-Todorović 1961, 238, Sl. 16.

⁴⁸ Popović 1969, 77, k. 54; Popović 1994, 120, k. 79.

⁴⁹ Papović/Popović 2001, 72. Situla je zanimljiva jer na obodu ima punciran natpis *TEYTOYEIMI*, koji je za sada jedini takav poznati s prostora srednjeg i južnog Balkana. Okvirno je datirana u 4./3. stoljeće (Krstić 2007, k. 126, 158–159). G. Zahlhaas je ubraja u svoju listu zvonolikih situla s ukrašenim rubom i datira je u prvu polovicu 4. stoljeća (Zahlhaas 1971, 21, A32, 69).

⁵⁰ Barr-Sharrar 2000, 282–283.

⁵¹ Riječ je o tzv. *Kalamaria Group* prema Beryl Barr-Sharrar (2000, 285).

sada preciznije odrediti i situlu iz Graješnice, koja ima najrelevantniju paralelu kod situle iz Δ groba u Derveniju (Sl. 5, 2),⁵² te manje poznatu, u cijelosti sačuvanu (rekonstruiranu) situlu iz Budve, na kojoj se raskošna palmeta s floralnim dekorom nalazi ispod netaknutoga friza. Konvencionalno se ona također pripisivala radu južnoitalskih radionica 3. stoljeća.⁵³

Je li slijedom istoga moguće razumijevati tehnološki, a možda i kronološki evolucionizam naših situla I. tipa? Odnosno, treba li situle tipa Ia obilježiti nešto starijim datumom i povezati ih uz izvorno grčku ideju, na što neposredno ukazuju situle iz Delfa i Elide (Sl. 3, 6), a situle tipa Ib smatrati mlađom varijantom usavršenom u radionicama Makedonije i dalje prenošenim u brojnim mjesnim radionicama, što bi konkretno posvjedočile situle iz Karaburme i Goce Delčeva (Sl. 3, 7–8), kako je uostalom nagovijestio i Claude Rolley?⁵⁴ M. Pfrommer njima sličnu situlu iz Koprinke (Seuthopolisa) datira, kao najzad i sve situle s takvim načinom izradbe ataša, u kasno 4. stoljeće, vjerojatno posljednju četvrtinu i smatra ih nešto mlađom formom makedonske provenijencije.⁵⁵ Daticiju okvirno prihvaća i E. Teleaga, smještajući općenito situle s apliciranim ukrasom ispod ataša pred kraj 4. stoljeća.⁵⁶ Međutim, prijedlog njegovog evolucijskog slijeda navedenih situla nešto je drugačiji od ovdje predloženog, budući da se on oslanja na »razvoj« listolikog ornamenta s obzirom na njegovu dužinu, kako je to predlagala G. Zahlhaas.⁵⁷ Tako situle iz Skilountie, Vărbice, Chirnogi i Karaburme smatra nešto starijima od situla iz Koprinke, Cernele ili Budimpešte, koje izdvaja u zasebnu grupu upravo zbog reljefne izradbe i srebrnog tauširanja.⁵⁸ Međutim, isto nije moguće prihvatiti kao realno ispravno rješenje, tim više ako znamo da je G. Zahlhaas izjednačila sve situle prema njihovoj morfologiji, a podijelila prema ukrasu istih, zaneamarujući izvedbene karakteristike, situle različitih tehničkih i tehnoloških (kulturnih i radioničkih) obilježja snašle su se u istim skupinama. Osim što su brojne zamjerke ispostavljene glede njezinih opisa, analiziranja i klasifikacija posuda, a time i njihova kulturološkog opredijeljena,⁵⁹ treba naglasiti da je i datacija, poglavito situla s listolikim ukrasima preniska, pa je tako ulomak iz grobnice II Altaville Silentine (Sl. 3, 5), općenito smješten u razdoblje »helenizma«, izdvojila za najbližu paralelu situli iz Budimpešte (Sl. 3, 1), koju je Aladar Radnóti datirao okvirno u 3. stoljeće, a autorica ih je zajednički opredijelila čak 2. stoljeću.⁶⁰

Kako god bilo, 4. je stoljeće, stoljeće vrhunca makedonske metalne, luksuzne produkcije, koja se razvija s rastom i ekspanzijom makedonske moći. Pod njezinim utjecajem ili od nje diktiranom trendu razvijaju se i dru-

ge radionice koje su po uzoru ili predlošku ili po narudžbi izrađivale takvo posuđe, poglavito one na području Trakije, gdje ih je do sada zabilježen ukupno najveći broj i u repertoaru kapitalnih grobnica.⁶¹ Međutim, s obzirom na mjesta i načine njihova pojavljivanja možda je i najprihvatljivije stajalište Cl. Rolleya koji pouzdano, na primjeru nalaza iz Delfa, argumentira kako je svako veće središte, a posebno svetište, moralo imati izrađivačku ili barem prerađivačku manufakturu, između ostalog, i takvog posuđa.⁶²

Posve je izvjesno kako su neke situle bile rabljene tijekom duljeg vremenskog razdoblja, čak i nekoliko generacija. Pored ritualnog i simpozijastičkog korištenja, kao dio ceremonijalnih ili funerarnih garnitura za gozbe, korištene su i intenzivno i održavano, kao utilitarne posude. U to slikovito uvjeravaju situla s natpisom iz Dardanosa,⁶³ ali i situla iz Vača.⁶⁴ Da je taj model posude bio duže atraktivan sa sigurnim trajanjem do početnog 3. stoljeća, zornu ilustraciju pruža nadgrobna

⁵² Barr-Sharrar 2008, 14. Fig. 8.

⁵³ Papović/Popović 2001, Sl. 11. Ataše situle sadrže ukras središnjega cvijeta između kolutova, kojima izravna paralela postoji u grobnici Calinii Sepus kod Monteriggionija (Bianchi Bandinelli 1928, T. XXXVII, 162).

⁵⁴ Rolley 2002b, 57.

⁵⁵ Pfrommer 1990, 254.

⁵⁶ Teleaga 2008, 448–449.

⁵⁷ Teleaga 2008, 263; vidjeti i Zahlhaas 1971, 46–48.

⁵⁸ Teleaga 2008, 263–264, K. 47.

⁵⁹ Npr. Shefton 1994; Rolley 2002a, b.

⁶⁰ Zahlhaas 1971, 47–48. Isto je pokrenulo »val« preniskih datacija za brojne zvonolike situle.

⁶¹ Pfrommer 1983, 250–263; Archibald 1998, 275–278, Fig. 11.12; Treister 2001, 381.

⁶² Rolley 2002a, 94–96. Atenska proizvodnja zvonolikih situla dokazana je nalazima većeg broja glinenih odljeva i kalupa na atenskoj Agori (Barr-Sharrar 2000, 281–284, Fig. 7). Jedna od pretpostavki jest da su atenske manufakture proizvodile isključivo za izvoz u sjeverne predjele Balkana, posebno za Makedoniju i Trakiju, objašnjavajući time izostanak samih situla na antičkom području (Barr-Sharrar 2000, 279, 283–284; Barr-Sharrar 2008, 6–8). Sličnu interpretaciju donosi i M. Y. Treister (2001, 382).

⁶³ Treister 2002a, 356.

⁶⁴ Guštin 1979, 87, Abb. 1, T. 3. Situla ima naknadno lemljene ataše s ukrasom palmeta i »S« volutama koje prelaze u kolutove za nosače dvostruke ručke. Najbolja paralela atašama nalazi se kod ataša iz Olinta (Shefton 1994, 590, B1, Fig. 1, 3), kako je uostalom ponudio već i Mitja Guštin, smatrajući ih mediteranskim proizvodom reupotrebjenim na vedru, znatno mlađeg datuma, sjevernoitalske provenijencije. S obzirom na izvedbu »S« voluta i čitave palmatalne kompozicije, koja bi negirala obodni friz, ataše se mogu pribrojiti u tzv. Waldalgesheim grupu, a preciznije datirati njihovu proizvodnju u sredinu 4. stoljeća.

Sl. 6. Stela iz Demetriasa
(prema Lexicon of Greek Personal Names)

Fig. 6. Stele from Demetrias
(after Lexicon of Greek Personal Names)

stela iz Demetriasa u Tesaliji,⁶⁵ koja predstavlja makedonski rad za pokojnika Menelaja porijeklom iz Amp-hipolisa (Sl. 6).⁶⁶ Prikazana situla izrazito je elegantnih i skladnih proporcija, i izravno podsjeća upravo na situlu iz Karaburme. Ona je, naime, odlikovana najboljom iz-

radbom unutar svoje skupine situla s listolikim ukrasom (Ib), koji pak neodoljivo podsjeća na aplicirane srebrne listove bršljana sa Derveni kratera.⁶⁷

Djelima slavnih makedonskih radionica 4. stoljeća napokon su pridružene i situle zabilježene u kontekstima keltske provenijencije čime je, s jedne strane, Cl. Rolley prihvatio stajališta i zaključke M. Pfrommera te Briana B. Sheftona,⁶⁸ baš kao i M. Y. Treister s druge strane, argumentirajući time nalaze situla s prostora sjevernog Ponta, u kontekstu Bosporskog Kraljevstva i skitskih nalazišta.⁶⁹ Cl. Rolley je tako dokazano i opravdano makedonskom umjetničkom stvaralaštvu 4. stoljeća pripisao situle iz Montefortina, grob 35,⁷⁰ i iz Waldalgesheima,⁷¹ koje su kao ekskluzivni importi posebnih društvenih razmjera i ideoloških obilježja dospjele u grobove keltskih odličnika.⁷² Slijedom istoga, a kako smo vidjeli iz predočenog, treba razumijevati i situlu iz Karaburme. Njoj je već C. Rolley odbacio mogućnost južnoitalske produkcije smještajući njezinu proizvodnju u drugu polovicu 4. stoljeća i povezujući je, poput situle iz Budimpešte, uz makedonski obrtnički krug,⁷³ sugerirajući suptilno njezinu moguću drugačiju kulturno-povijesnu interpretaciju.

Čaša

Druga brončana posuda koja se nalazila u istomu grobu, manjih je dimenzija visine 4,2 cm i promjera otvora 11 cm (Sl. 1, 10; Sl. 2).⁷⁴ Izrađena je lijevanjem te ukrašena urezivanjem i iskucavanjem pa su joj stjenke izuzetno tanke. Tijelo ima polukružno profilirano, s naglašenim ramenom, a s vanjske je strane ukrašeno konveksnim, tj. kraćim ali širim rebrastim ornamentom koji se prostire samo u donjem dijelu tijela i ne prelazi

⁶⁵ Oslíkani mramor; situla je bojana tamnom oker bojom kojom se sugerira visoko sjajna, polirana bronca. Autor je nedvojbeno koristio stvarne predloške servisa korištenog u Makedoniji toga doba. Volos Museum (*Lexicon of Greek Personal Names*, http://www.lgpn.ox.ac.uk/image_archive/tombs/t4.html. (30. 08. 2010.).

⁶⁶ Barr-Sharrar 1982, 124–125, Fig. 1.

⁶⁷ Barr-Sharrar 2008, Pl. 11–16. Listoliki ukrasi sa središnjom linijom vidljivi su i na atenskim glinenim kalupima iz Agore (Barr-Sharrar 2000, 283–284; Barr-Sharrar 2008, 6).

⁶⁸ Rolley 1990, 371–372; Rolley 2002b, 57.

⁶⁹ Treister 1991, 74–76; Treister 2001, 100–101; Treister 2002b, 66–67; Treister 2003, 68. Takvo razmišljanje dijeli i N. Zimmermann (1998, 53, f.n. 339).

⁷⁰ Brizio 1899, T. XI, 8; Frey 1996, Fig. 27.6.

⁷¹ Joachim 1995, 54–59, Abb. 32–36.

⁷² Rolley 1990, 371–372; Rolley 2002b, 57.

⁷³ Rolley 2002a; Rolley 2002b.

⁷⁴ Todorović 1972, 17, T. VIII, 9; Todorović 1974, 69, Sl. 44.

iznad ramena. Iznad tijela se izdiže blago konkavno profiliran vrat s neznatno izvučenim rubom kojeg, s vanjske strane, vizualno dodatno naglašavaju dvije paralelno urezane linije. U središtu dna posude, promjera 2,2 cm, nalazi se *omphalos* oko kojeg je s vanjske strane izveden ukras iskucanih kružnica i linija, a sam *omphalos* nema dodatno apliciranog ukrasa. S obzirom na navedene dimenzije, i njihove metričke odnose, tehničku izvedbu te stilski još ne izrazitu profilaciju posude, neukrašen vrat, a naglašeniji i dublji *omphalos* smijemo ju sagledavati u kategoriji čaša, ili barem nekakvog prelaznog oblika s obzirom da je nešto plića u odnosu na prave čaše, a znatno viša u odnosu na phiale. U prvi mah izgleda kako kontekst njezina nalaženja ne pridonosi jasnijoj tipološkoj klasifikaciji, budući da su phiale jednako kao i čaše standardiziran i indikativan dio servisa, poglavito onih ceremonijalnog ili gozbenog, sakralnog ili sepulkralnog karaktera.⁷⁵ No, razlika između njih najvjerojatnije je ipak ovisila o samoj funkciji, a rjeđe o njihovom ukusu ili modi. Na to upućuje i većina poznatih tračkih primjeraka koje su sve dovoljno male da su se mogle pridržavati u jednoj ruci, služeći tako uglavnom kao čaše, i ne kao phiale za obrede libacija u grčkom poimanju i prakticiranju toga rituala. Ondje se naime, takve phiale nalaze u velikoj većini elitnih muških (ratničkih) grobova, s najmanje jednim a učestalo dva ili više primjerka.⁷⁶ Slijedom istoga, kontekst nalaženja naše phiale posve je izričit i jasan; riječ je o bogatom muškom ratničkom grobu u kojem je phiala nedvojbeno imala namjenu čaše za piće u setu zajedno sa zvonolikom situlom s listolikim ukrasom ispod ataša.

Promatrajući uopćeno, a u odnosu na situlu, interpretacija te phiale bilo u estetskom, tj. umjetničko-obrtničkom, bilo u kulturno-povijesnom smislu uglavnom je izostajala ili je bila ignorirana. Tipološki je ponajviše interpretirana kao zdjelica, phiala ili *phiala omphalos*,⁷⁷ čije se moguće, i/ili sigurno, proizvodno središte isprva smještalo u grčke,⁷⁸ a potom i, prihvatljivije, u helenističke radionice sjeverne Grčke, odnosno Makedonije.⁷⁹ I, kronološki je, odnosno vremenski, njezin smještaj znatno varirao, čak u dva stoljeća. Sukladno prihvaćanju postojećih povijesno-političkih okvira ponajprije se smještala u 3. stoljeće,⁸⁰ ali najčešće se i općenito datirala u 4. stoljeće shodno dataciji situle.⁸¹ Tek Cl. Rolley prvi naglašava i argumentira, prema srodnim primjercima iz Makedonije, njezin kulturološki i kronološki kontekst druge polovice 4. stoljeća.⁸²

U najnovijem osvrtu rasprostriranja brončanih phiala na području Balkanskog poluotoka E. Teleaga definira našu posudu kao kasnu formu *Zungenphiale* koja se razvijala od asirskih prototipova s radijalnim jezičastim/

narebrenim ornamentom. Vremenski je stoga smješta u prvu polovicu 4. stoljeća, odnosno u razdoblje prije pojave tzv. ahemenidskih čaša, prema tipološko-kronološkoj klasifikaciji Heinza Luscheya, razvijenoj i nadopunjenoj kod M. Pfrommera.⁸³ Predloženu dataciju podržava nalazima, morfološki i proporcijski srodnim, ali srebrnim phialama iz tračkog područja, kao npr. onima iz Kukeve Mogile, Aleksandrova, Panagjurišta, Brezova,⁸⁴ no pridružiti im valja i nalaze iz Stojanova (Radjuvene kod Tetvena),⁸⁵ iz Mogilanskate Mogile, tumul 1 kod Vrace⁸⁶ te naravno Rogozena (Sl. 7, 1–2)⁸⁷ iz tribalskog prostora. Sve su one, kao zasebna grupa upravo prijelaznih oblika od zdjelica prema pravim čašama, smještene u prvu polovicu i u sredinu 4. stoljeća.⁸⁸ Ipak, ti se oblici dovode u izravnu vezu s Ahemenidima i njihovom ne samo toreutikom, već i sa stilom, i s tendencijom estetskih kanona ponašanja tračkih, i ranijih i istovremenih, dinasta. Zbog toga je i opće prihvaćeno kako je koegzistencija grčke i ahemenidske tradicije izvan Trakije do ranog helenističkog razdoblja gotovo nepostojeća.⁸⁹ Međutim, uvođenjem ahemenidskih čaša na to isto područje te phiale nisu nestale iz uporabe pa ni

⁷⁵ Luschey 1939; Pfrommer 1987, 42–45; Zimmermann 1998, 36.

⁷⁶ Archibald 1989, 12; Archibald 1998, 179.

⁷⁷ Todorović 1972, 58; Todorović 1974, 69; Vasić 1983, 191; Muzej grada Beograda 2003, 026; Rolley 2002a, 50.

⁷⁸ Todorović 1972, 58; Todorović 1974, 69.

⁷⁹ Vasić 1983, 191; Rolley 2002a, 50. S druge strane, njezino je pak povezivanje uz eventualne južnoitalske radionice, ili grčke radionice Male Azije (Božić 1984, 88; Muzej grada Beograda 2003, 026), posve neutemeljeno i već zastarjelo promišljanje.

⁸⁰ Todorović 1972, 58.

⁸¹ Vasić 1983, 191; Božić 1981, 324, T. 1; T. 2; Božić 1984, 88.

⁸² Rolley 2002a, 50.

⁸³ Teleaga 2008, 271, 452, k. 1020. Vidjeti i Luschey 1939, 90, Abb. 28–30; Strong 1966, 76–83, 97–101; Pfrommer 1987, 42–45. Dataciju, izravno i bez pblize diskusije prenose i Aurel Rustoiu i Mariana Egri (Rustoiu/Egri 2010, 221).

⁸⁴ Pfrommer 1987, 44–45; Archibald 1998, 179, Fig. 11.2; Zournatzi 2000, 687, Fig. 3.

⁸⁵ Luschey 1939, 77, k. 29–30; Archibald 1989, 12.

⁸⁶ Theodossiev 2000, Fig. 94; vidjeti i Kull 1997b, 248–258.

⁸⁷ Phiale kat. br. 71, 79 (Sl. 7, 2–3), koje ponajviše odgovaraju karaburmskom primjerku interpretirane su upravo kao čaše (Fol 1989; Nikolov 1989; Marazov 1989, 34; Archibald 1998, 265–269; Zournatzi 2000, 688, Fig. 5; vidjeti i Kull 1997a). Kao prihvatljive analogije već je i D. Božić lapidarno isticao tračke primjerke (Božić 1984, 88).

⁸⁸ Pfrommer 1987, 42, f.n. 245; Archibald 1989, 17; Archibald 1998, 179, 269.

⁸⁹ Archibald 1998, 179–180; Zournatzi 2000, 685–688.

Sl. 7. Srebrne phiale: 1) Peretu (prema Moscalu 1989); 2–3) Rogozen (prema Marazov 1989)

Fig. 7. Silver phialai: 1) Peretu (after Moscalu 1989); 2–3) Rogozen (after Marazov 1989)

iz proizvodnje, već sasvim suprotno; održale su se u različitim izvedenicama sve do ranohelenističkog razdoblja što ilustrira primjerak phiale iz Lukovite,⁹⁰ kako je to uostalom već zaključio i M. Pfrommer.⁹¹ Phiale ukrašene usko postavljenim rebrima postale su vrlo popularan oblik 4. stoljeća Trakije, a u databilnim kontekstima decidirano se smještaju u drugu polovicu istoga stoljeća.⁹²

Sjevernije, iz trako-getskeg područja u istu se prijelaznu skupinu posuda ubrajaju i dvije srebrne phiale iz Agighiola⁹³ i jedna iz Peretua.⁹⁴ Formalno i dijelom dekorativno phiala iz potonjeg nalazišta pokazuje najviše sličnosti s phialom iz Karaburme, na što je lijepo ukazao Emil Moscalu,⁹⁵ iako su kanelure znatno uže i više, izvedene preko ramena posude, a uokolo *omphalos* i između svake kanelure niže se red urezanih koncentričnih kružića i točkica (Sl. 7, 3). Datacije oba nalazišta prilično su široke, od 5. do kraja 4. stoljeća, što se objašnjava duljim vremenskim i različitim korištenjem tih položaja.⁹⁶

Napokon, ahemenidski, odnosno asirski prototipovi nalaze se i kod razvijene i prepoznatljive makedonske produkcije i to kod brojnih primjeraka upravo iz 4. stoljeća,⁹⁷ gdje će ujedno i proizvodnja ahemenidskih čaša doživjeti svoj vrhunac baš u razvoju srebrne produkcije tzv. makedonskog tipa ahemenidskih čaša kao još jedne iznimne kreacije makedonske tradicije, estetike, težnje i znanja.⁹⁸

Opisane nam formalne i stilske karakteristike, kao i tehnološka obilježja, dozvoljavaju da karaburmsku čašu pridružimo starijim varijantama ili prijelaznim oblicima čaša shvaćenim u kontekstu sjevernogrčke, tj. makedonske brončane obrtničke produkcije. Ona je značajna za vrijeme sredine i druge polovice 4. stoljeća, dakle već i za vrijeme nastupa makedonskog helenističkog umjetničkog stila, što u potpunosti odgovara vremen-

skom i prostornom podrijetlu zvonolike situle s listolikim ukrasom ispod ataša.

NAORUŽANJE I NOŠNJA

U preglednom je članku o naoružanju keltskih ratnika André Rapin stupanj Lt B2 opisao kao vrijeme intenzivnih tehnoloških istraživanja i eksperimentiranja, čiji odraz možemo vidjeti ponajprije pri oblikovanju novih formi umba štitova i uređaja za pričvršćivanje mačeva, dok su mačevi morfološki i dalje slijedili stare predloške. Tek u razdoblju prijelaza iz Lt B2 u Lt C1 stupanj dolazi do oblikovanja umba štita s krilcima i višedijelnih pojasnih garnitura s lančanim pojasevima za nošenje mačeva.⁹⁹ U

⁹⁰ Archibald 1998, 269. Valja istaknuti da je odnos proporcija, visine i otvora ruba posude, tračkih navedenih primjeraka 2,7 cm, sličan kao i kod karaburmske čaše, 2,6 cm, koje su se nedvojbeno razvile iz ahemenidskih prototipa još od kraja 5. stoljeća. Na području Trakije u elitnim je grobnicama upravo česta pojava tih čaša sa zvonolikim situlama različitih varijanti tijekom 4. stoljeća.

⁹¹ Pfrommer 1987, 45.

⁹² Archibald 1989, 16.

⁹³ Berciu 1969, 22–224, Abb. 6; Abb. 8; T. 118.

⁹⁴ Moscalu 1989, 168–169, Abb. 11, 2; T. 52; Sirbu 2004, 41–42, Fig. 9, 3.

⁹⁵ Moscalu 1989, 168.

⁹⁶ Kull 1997b, 245–248.

⁹⁷ Barr-Sharrar 1982, 131; Rolley 2002a, 50. Iznimno dobru paralelu, a u zemljopisno bližem kontekstu, možemo vidjeti kod djelomično očuvane ali keramičke phiale iz suburbija Kale Krševica (Popović 2006, 528, Fig. 8, 6).

⁹⁸ Barr-Sharrar 1982, 131–132; Pfrommer 1987, 56–63; Archibald 1989, 14; Zimmermann 1998, 39–42; Barr-Sharrar 2008, 24.

⁹⁹ Rapin 1999, 54–57.

analizi naoružanja keltskog ratnika pokopanog u grobu 22 karaburmske nekropole krenimo stoga redom.

Mač

Prijedlogom relativne kronologije D. je Božić za stupanj Beograd 1 kao vodeće oblike, naveo mačeve ranolatske sheme koji imaju korice sa zadebljanim ali rombičnim, u pravilu otvorenim ojačanim vrhom i ukras izveden od zmajeva tipa I ili II prema Jose-Maria De Navarru.¹⁰⁰

U prvu se skupinu ubraja i mač iz predmetnoga groba kojeg možemo, temeljem sačuvanih opisa i crteža, prilično precizno rekonstruirati (Sl. 1, 1–2). Mač je bio dugačak 68,5 cm i imao je rombični presjek sječiva. Sječivo konkavno ali postupno prelazi u ručku mača koja je također rombičnog oblika. Prijelaz u oštar vrh dugačak je, zaobljen te postupan (Sl. 1, 2).¹⁰¹ Očuvani su bili i dijelovi korica od željeznog lima koje isto tako možemo s podosta sigurnosti rekonstruirati iz opisa i iz sačuvanih crteža (Sl. 1, 1). U kataloškom je opisu J. Todorović naveo kako su korice imale na sredini očuvano rebro,¹⁰² ali je na tabli prikazao samo početni dio stražnje strane korica i ostatak ojačanog vrha okova korica. Vrh je bio prikazan kao otvoren i ojačan, srčolikog oblika sa spljoštenim proširenjima na najširem dijelu. Oni su bili ukrašeni barem s jednom otisnutom točkom. Prijelaz iz donjeg u gornji dio proširenja bio je oštar, pri čemu je donji dio bio izbočen, a gornji udubljen. Iznad proširenja nalazio se udubljeni rub koji je, na položaju gdje je obuhvaćao korice, bio iznova ojačan s razvidno izrađenim plastičnim, ovalnim dugmetom. Na osnovi nacrtanog, vidljivo je kako su se korice dijelile od ojačanog vrha već na mjestu doticaja s ovalnima dugmetima, a proširenja su se na najširem dijelu zapravo doticala.¹⁰³ Prikazan je i manji ulomak gornjeg dijela stražnje strane korica gdje se sačuvao uređaj za pričvršćivanje mača za pojas. Nažalost, u izvornoj je objavi njegov oblik teže prepoznatljiv, no opet je prilično jasno kako su obje pločice u sredini bile sa zakovicom prikovane na korice. Luk ili most, koji povezuje te dvije pločice uzak je i kratak, polukružno izbočen i s uspolednim rubovima.¹⁰⁴

Još je više zanimljivih podataka o tim koricama ponudio crtež kojeg je potom objavio D. Božić (Sl. 1, 1).¹⁰⁵ Korice su nacrtane kao izrazito široke, na prednjoj strani izrađene od dva sloja lima(?). Uređaj za pričvršćivanje mača je, međutim, neobičnog oblika. Obje pločice su velike, zapravo dosežu do ruba prijeloma, što je kod donje strane skoro čitava širina korica. Njihov je vrh nacrtan už i manje udubljen u gornjem dijelu, a sama je pozicija vrha mača možda nacrtana neznatno šire.

Pri usporednoj je analizi otvorenih vrhova korica necirkularnog oblika Thierry Lejars ustanovio da su to

nalazi koji pripadaju posljednjem horizontu starijeg latena, tj. stupnju Lt B2, budući da najstariji primjerci potječu iz stupnja Lt B1.¹⁰⁶ Znatno je detaljniji i određeniji bio Peter Ramsel koji je, temeljem analiza mačeva istraženih na nalazištu Pottenbrunn, predlagao da bi mačeve sa srčolikim, odnosno s oštrokutnim oblikom ojačanog vrha okova korica mogli vremenski smjestiti u mlađi dio Lt B2 stupnja.¹⁰⁷

Nadalje, za mačeve s otvorenim ojačanim vrhom korica su Éva Petres i M. Szabó preuzeli prijedlog tipološkog nazivlja Iana Steada kao tip Kosd i razdijelila ih, s obzirom na oblik, u četiri tipa nazvanim od A do D.¹⁰⁸ Za razliku od ovalnih oblika (tipa A i B), razlikovala su konično (tip C) i skoro deltoidno (tip D) oblikovane skupine. Vremensko smještanje skupine C odredili su temeljem situle upravo iz karaburmskog groba 22 i to u drugu četvrtinu 3. stoljeća.¹⁰⁹ Međutim, kao što njihova datacija nije posve zadovoljavajuća, tako ni njihova tipološka opredjeljivost u navedenu shemu nije posve odgovarajuća.¹¹⁰ Većinu mačeva koji su uvršteni u skupinu Kosd C možemo datirati u Lt C, dok mačeve iz skupine Kosd D možemo i moramo pripisati stupnju Lt B2. Upravo tako je i većina mačeva prve skupina dužih od 70 cm, dok je većina mačeva iz druge skupine nešto kraća.¹¹¹ Vrhovi korica tipa Kosd C nemaju oštirih rubova, zaobljeni su, už i duži. U otvorenom dijelu se samo malo udaljuju od korica koje obuhvaćaju s proširenjem u najširem dijelu. Na suženju, koje je uobičajeno samo blago udubljeno, jer obuhvaća korice, nema dodatno istaknutih dugmeta, tj. oni su naznačeni samo s kanelurama na ojačanome rubu.¹¹²

¹⁰⁰ Božić 1981, 317.

¹⁰¹ Todorović 1972, 17, T. VIII, 2.

¹⁰² Todorović 1972, 17.

¹⁰³ Todorović 1972, T. VIII, 3.

¹⁰⁴ Todorović 1972, T. VIII, 4.

¹⁰⁵ Božić 1981, T. 10, 3.

¹⁰⁶ Lejars 1994, 44–47.

¹⁰⁷ Ramsel 2002a, Abb. 148.

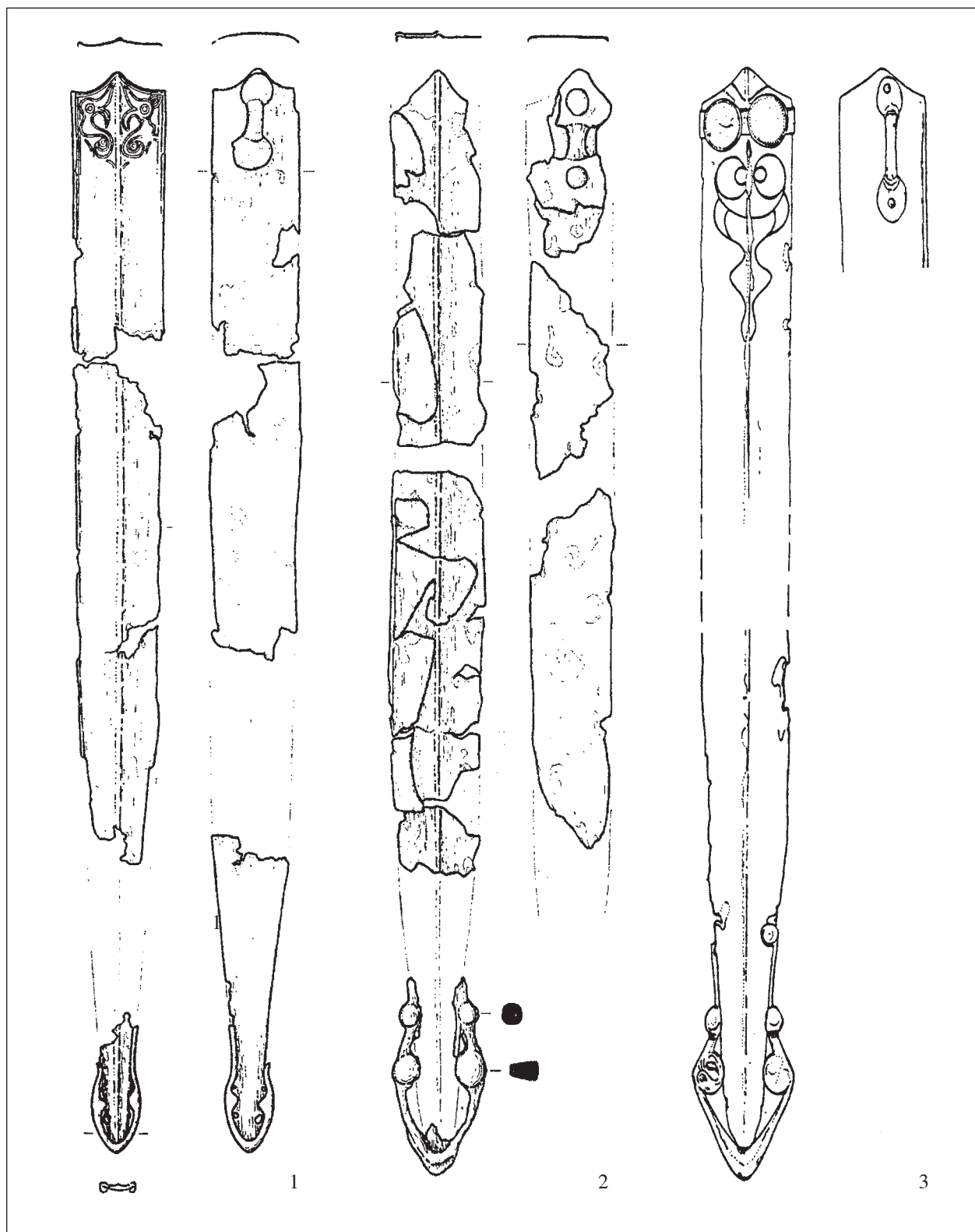
¹⁰⁸ Petres/Szabó 1985, 91; Petres/Szabó 1986, 266–267.

¹⁰⁹ Petres/Szabó 1985, 91; Petres/Szabó 1986, 266–267.

¹¹⁰ Petres/Szabó 1985, 95, Fig. 7; Petres/Szabó 1986, 272, Fig. 15.

¹¹¹ Na Karaburmi su bili nađeni kraći mačevi iz Lt B2 i Lt C1 stupnjeva, kao primjerak ističe se mač iz groba 111, koji ima dužinu 68,5 cm (Todorović 1972, 34, T. XXXIII, 3), te mač iz groba 71, koji je dugačak 69 cm (Todorović 1972, 28, T. XXV, 1).

¹¹² Npr. Jutas mač br. 5, Kosd grob 63, Litér mač br. 1, Radoštyán grob 14, Sopron-Bécsidomb, Szob, Tapolca-Szentkut mač 1, Dubnik grob 31, Karaburma grob 66 (Szabó/Petres 1992, 90–113), Monte Bibele grob 85 (Vitali 1988, 244, Fig. 5, 2).

Sl. 8. Mačevi tipa Kosd: 1) Karaburma, grob 66 (tip Kosd C); 2) Karaburma, grob 22;
3) Ruma-Borkovac (tip Kosd D)

Fig. 8. Swords of Type Kosd: 1) Karaburma, grave 66 (Type Kosd C); 2) Karaburma, grave 22;
3) Ruma-Borkovac (Type Kosd D)

No, pitanje tipološkog smještaja okova korica mača iz groba 22 ostaje i dalje otvorenim. Naime, za razliku od ostalih vrhova okova, tip Kosd D je širi, više konveksno-konkavno koničan s izrazitim zadebljanjima, odnosno s kružnim dugmetima na točkama prijeloma oblika. Shodno navedenome, bilo bi potrebno, glede na oblik nađenog vrha okova korica mač iz predmetnog groba 22 približiti ga tijesnije skupini Kosd D (Sl. 8).¹¹³

Prema obliku vrhova okova korica mača, kao najbliže primjerke tipa Kosd D možemo navesti mačeve iz groba 15 iz Kosda¹¹⁴ i iz pjeskare Rezi-Rezicseri¹¹⁵ u Mađarskoj, zatim iz Pişcolta¹¹⁶ i, možda, iz groba 1 iz Sanislaui u Rumunjskoj,¹¹⁷ zatim iz grobova 70, 127 i 118 iz nekropole Monte Tamburino kompleksa Monte Bibele u Italiji,¹¹⁸ rijeke Cetine kod Trilja u Hrvatskoj,¹¹⁹ te, napokon, iz Rume-Borkovca u Srbiji.¹²⁰

Mač iz Kosda je dugačak 69 cm i širok 4,6 cm. Na prednjoj strani korica imao je izrađeno rebro s ukrasom para zmajeva tipa I po J.-M. De Navarru.¹²¹ Slične je dužine, 68 cm, bio mač iz Rume-Borkovca.¹²² Međutim, mač iz groba 4 iz nalazišta Rezi-Rezicseri je bio dugačak čak 73,2 cm i širok 4,8 cm. Na prednjoj strani korica imao je izrađeno rebro, a bio je ukrašen s parom zmajeva tipa I po J.-M. De Navarru.¹²³ Gotovo toliko bio je dugačak i mač iz groba 137 nekropole Pişcolta, dužine 73 cm. Njegove su međutim korice prilično uništene. Pa iako se ostatak rebra prepoznaje, nažalost nije moguće odrediti tipove zmajeva koji su ga krasili.¹²⁴ Mač iz Sanislaui je ukrašen sa zmajevima tipa II, a mač iz Monte Bibele sa zmajevima tipa I po J.-M. De Navarru. Važno je stoga naglasiti kako su svi ti mačevi imali na prednjoj strani korica izrađeno rebro¹²⁵ i svi su bili kronološki smješteni u vrijeme Lt B2 stupnja. Iznimku predstavlja jedino mač iz Sanislaui koji predstavlja najmlađi tako nađeni primjerak. On je na osnovi pojasne garniture, tj. lančanog pojasa za nošenje mačeva s izuzetno velikim početnim člancima, uvršten u početni Lt C horizont.¹²⁶

Slijedom toga, valja predmetni mač označiti kao izuzetno kasnu formu svoje skupine koji međutim, sa svojim tek blago naznačenim bikonitetom zaključka korice, ukazuje već i na određene elemente skupine Kosd C. U Karpatskoj nizini skupina Kosd D obilježava pak prilično rijetko zastupljen oblik. Na osnovi njihova pojavljivanja, tj. zbog upravo takve prostorne ograničenosti (i odvojenih koncentracija u Italiji i Francuskoj), P. Ramsel je definirao ekonomsko i kulturno kohezivan prostor Karpatskog bazena iz kojega su se kulturne inovacije širile dalje prema zapadu,¹²⁷ a nekropola na beogradskoj Karaburmi predstavljala je tako njihovu jugoistočnu, najistureniju točku rasprostiranja.

Pleteni lančani pojas

Značajan i čest dio muške nošnje, odnosno priloga muških grobova predstavljaju, dakle uz mačeve, nezaobilazne pojasne garniture za njihovo nošenje. Starije, one sastavljene iz više masivnih ili šupljih dvodijelnih obruča pri kraju stupnja Lt B2 nadomjestili su dvodijelno tordirani lančani pojasevi. Izgleda kao da promjene pri razvoju oblika tih pojaseva provenijencijski potječu iz dva područja Europe; iz srca Champagne i iz područja oko srednjeg toka Dunava.¹²⁸ Kao indikativna regionalna posebnost ističe se formiranje lančanih pojaseva sa samo jednostruko namotanim člancima koji su osobito čest nalaz na širem prostoru Champagne. No, samo su s jednim primjerkom zastupljeni u Podunavlju – u grobu 22 na Karaburmi.¹²⁹ Taj je lančani pojas sastavljen od kraćeg dijela koji je iz dva jednostruko namotana članka, u obliku osmice. Prvi i zadnji obruč mu je prilično malen. Duži dio lančanog pojasa sastavljen je iz jednako namotanih članaka, a na početku ima manji kolut, odnosno na zadnjem članku kuku kojoj nedostaje kuglica na samom zaključku (Sl. 1, 5–6).

Lančani pojasevi s jednostruko namotanim člancima u obliku osmice prilično su rijetki. Brojniji su oni s

¹¹³ Budući da se na prednjoj strani korica nalazilo izrađeno rebro mogao bi se, na gornjem dijelu uništenih korica, očekivati mogući ornamentirani ukras zmajeva tipa I po J.-M. De Navarru. Takav je način ukrašavanja postao vrlo moderan tek u kasnom stupnju Lt B horizonta. No, mogao bi se isto tako očekivati i ornament izveden iz kasne tradicije Waldalgesheimskog stila, osobito ako promatramo i uspoređujemo korice mača iz Rume-Borkovca te okov korica iz groba 23 na Karaburmi, koji svjedoče o mogućem ukrašavanju sa simetričnim ornamentom izvedenim upravo iz kasnog Waldalgesheimskog stila (Sl. 8). Stoga se čini da rombičan presjek sječiva mača svjedoči kako tvrdnja A. Rapina, koji korice s rebrom povezuje uz presjeke mačeva s izrađenim rebrom na prednjoj i stražnjoj strani, nije sasvim i u potpunosti ispravna (Rapin 2000, 102).

¹¹⁴ Szabó/Petres 1992, 147, Pl. 29.

¹¹⁵ Horváth 1987, 156, Pl. XVII, 2; Szabó/Petres 1992, 175, Pl. 57.

¹¹⁶ Nemeti 1989, 89, Fig. 10, M. 137, 1.

¹¹⁷ Ginoux 2007, 214, Pl. 30.

¹¹⁸ Ginoux 2007, 225, Pl. 41; 227, Pl. 43; Vitali 1988, Taf. 30, 2.

¹¹⁹ Milošević 2003, 21.

¹²⁰ Szabó/Petres 1992, 241, Pl. 123, 1.

¹²¹ Szabó/Petres 1992, 91.

¹²² Szabó/Petres 1992, 116.

¹²³ Szabó/Petres 1992, 97.

¹²⁴ Nemeti 1989, 86.

¹²⁵ Ginoux, 2007, 214, 225.

¹²⁶ Ginoux 2007, 99.

¹²⁷ Ramsel 2002b, 20, Abb. 18.

¹²⁸ Rapin 1995, 280.

¹²⁹ Rapin 1995, 281.

dvostruko ili više puta namotanim člancima i manjim kolutima na krajevima, koje je A. Rapin opredijelio kao tip Cernon.¹³⁰ Vrlo srodna pojasna garnitura od dvodijelnog lančanog pojasa s kraćim dijelom, iz samo dva članka i s malim obručima na krajevima, te s dužim dijelom, s manjim obručima na jednoj te kukom na drugoj strani, i u kombinaciji s većim željeznim kolutom, bila je nađena u grobu 176 nekropole Benacci u Bologni.¹³¹ U grobu se, osim toga, nalazio i mač u koricama, koji ima otvoreni ojačani vrh korica s ukrasom zmajeva tipa II prema J.-M. De Navarru, a uz njega je bio još i nasadnik koplja, tj. petica s trnom. Potonja je, po svojoj izradbi, iznimno bliska upravo petici s dugačkim trnom i masivnim koničnim donjim dijelom iz groba 22 na Karaburmi (Sl. 1, 4),¹³² ali ima ponešto duži i tanji trn. Slična pojasna garnitura i petica s trnom bili su nađeni također u grobu 14/71 u Chotinu.¹³³

Na Karaburmi istraženi mlađi lančani pojasevi, s višestruko namotanim člancima, bili su nađeni i u drugim grobovima; primjerice duži dio pojasa potječe iz groba 26,¹³⁴ kraći dio izrađen od tri članka i duži dio u grobu 29,¹³⁵ zatim u grobu 41,¹³⁶ kraći dio pojasa, premda s većim obručima na početku i na kraju, bio je istražen i u grobu 71,¹³⁷ a višestruko tordiran lančani pojas s većim člankom na početku dužega dijela bio je nađen u grobu 324.¹³⁸ Kao posebnost toga nalazišta izdvaja se međutim lančani pojas iz groba 111. Sastavljen je iz višestruko (dva do četiri) tordiranih članaka, ima male početne obruče i kuku s kuglicom, na krajnjem dijelu za zapinjanje, postavljenu na kraćem članku pojasa. Posljedično ju je pri svom opisu relativne kronologije mlađeg željeznog doba u Podunavlju D. Božić odredio kao tip Karaburma 111.¹³⁹

Tako možemo, prema istaknutim arheološkim kontekstima, lančane pojaseve s malim obručima datirati u vrijeme kasnoga Lt B2 stupnja, dok lančane pojaseve s dvostruko namotanim člancima i s iznimno velikim obručima na krajevima, tj. tip Ceretolo po A. Rapinu,¹⁴⁰ možemo smjestiti u prijelazni horizont Lt B2/C1, odnosno u stupanj Lt C1.¹⁴¹

Fibule

Specificum groba 22 označavaju dva izrazito fragmentirana ulomka fibula. Sačuvana je jedna opruga veće fibule s dva navoja na svakoj strani i s vanjskom tetivom (Sl. 1, 7),¹⁴² te ulomak luka noge manje fibule s najmanje dva zadebljanja na središnjem dijelu luka (Sl. 1, 8).¹⁴³ Ističe se, međutim, fibula s velikom oprugom. Naime, velike fibule rane i starije srednjolatske sheme, koje imaju veliku oprugu, uobičajeno imaju i na svakoj strani samo jedan (žične fibule) ili tri navoja (fibule s kugli-

com na unazad povijenoj nozi). Rijetki su tipovi fibula s pločicom na unazad povijenoj nozi, tj. s kuglicom koji imaju dva velika navoja na svakoj strani, a pojavljuju se isključivo pri kraju Lt B horizonta odnosno, po mišljenju Jozefa Bujne, u kasnom dijelu Lt B2 stupnja i u prijelaznom horizontu Lt B2/C1.¹⁴⁴

Fibulu bi možda ipak mogli rekonstruirati na osnovi veće fibule ranolatske sheme s dvjema navojima na svakoj strani opruge i s vanjskom tetivom, koja ima nešto zadebljaniji luk ovalnoga presjeka i unazad povijenu nogu s većom spljoštenom kuglicom i s kuglastim zaključkom noge koji ne dotiče luk, a poznata je iz nalazišta Ludas-Varjú-dűlő u Mađarskoj.¹⁴⁵ Fibula je bila nađena u ženskom grobu 951 kojeg su objavljivači uvrstili u njihov 4. horizont, usklađenim s Lt B2 stupnjem. Premda se nalazište nalazi na sjeveroistoku Mađarske, u podnožju gorja Mátra, u grobu 951 doduše nalazimo još jednu vrlo značajnu poveznicu s nekropolama na području Srbije. U grobu je naime bila, među inim priložima, nađena i brončana narukvica s koraljem¹⁴⁶ koja je identična željeznoj narukvici s koraljem iz najdubljeg spaljenog pokopa groba 1–3/378 iz nekropole Pećine kod Kostolca.¹⁴⁷ Možda je upravo srodnost s navedenom mađarskom fibulom zavela M. Szaba da je on površno združio izvorni

¹³⁰ Rapin 1995, 283.

¹³¹ Kruta Poppi 1979, 17, Fig. 7, 3–5; Ginoux 2007, 205, Pl. 21.

¹³² Za razliku od potpune pojasne garniture i mača, nađena je samo izolirana petica koplja s trnom s kojom možemo povezati, također u grobu nađeni, brončani kolut (Sl. 1, 3) (Todorović 1972, TVI-II, 5, 7). S obzirom na njegovu veličinu vjerojatno obilježava okov drška koplja, koji se nalazio na mjestu gdje se u njega nasadiavao trn petice.

¹³³ Ratimorská 1981, 32–33, Tab. XI, 6, 7. Za različite petice s trnom na nekropoli u Zvonimirovu vidjeti Tomić/Dizdar 2005, 82–83.

¹³⁴ Todorović 1972, T. X, 1.

¹³⁵ Todorović 1972, T. XI, 3; T. XII, 10.

¹³⁶ Todorović 1972, T. XVI, 4.

¹³⁷ Todorović 1972, TXXV, 3.

¹³⁸ Todorović 1972, T. XLI, 3.

¹³⁹ Božić 1981, 317.

¹⁴⁰ Rapin 1995, 282–283. Marko Dizdar je pojas iz groba 22 iz Karaburme opredijelio kao taj tip, odnosno kao tip Mokronog prema D. Božiću (Dizdar 2004, 55).

¹⁴¹ Bujna 2006, 211.

¹⁴² Todorović 1972, T. VIII, 11.

¹⁴³ Todorović 1972, T. VIII, 6.

¹⁴⁴ Bujna 2003, 94–99, Obr. 62–65.

¹⁴⁵ Szabó/Tankó 2006, 330–331, Fig. 4, 11.

¹⁴⁶ Szabó/Tankó 2006, 331, Fig. 4, 14.

¹⁴⁷ Popović/Jovanović 2004, 30, Pl. 1, 4.

crtež inventara groba 22, kako ga donosi J. Todorović, s tablom pojedinih predmeta iz grobova kako ih je prikazao D. Božić.¹⁴⁸ Potonji je autor u predloženoj rekonstrukciji združio oprugu i luk fibule iz groba 22, i kao kraj noge dodao još ulomak iz groba 23. Zbog toga je M. Szabó u pojedinim publikacijama, pri prikazu nalaza iz groba 22, namjesto ilustracije iz izvorne objave uključio i hipotetsku rekonstrukciju D. Božića koja dakle sadrži ulomke iz dva prostorno prilično udaljena groba.¹⁴⁹

Nadalje, moramo se iznova podsjetiti i istaknuti situaciju poznatu iz groba 15 iz Kosda. Ondje je, između ostalih i ovdje vrednovanih priloga, bila nađena i fibula s po dvama velikim navojima na svakoj strani i s vanjskom tetivom,¹⁵⁰ a vjerojatno su joj slične bile i fibule iz groba 3 istoga nalazišta.¹⁵¹

RASPRAVA

»Zanimljivo je da nema nikakvih vidljivih tragova o pohodima Skordiska, toliko puta pominjanim u tekstovima grčkih i rimskih pisaca izuzev dve, situle i bronzane posudice sa rebrima i omfaloidnim dnom, sa Karaburme, nedostaju bilo kakvi objekti helenističkog porekla...

...nedostajanje grčko-helenističke keramike, metalnih sudova ili nakita, kao očekivanog ratnog plena iz toliko brojnih pohoda, traži svoje posebno objašnjenje.«¹⁵²

Borislav Jovanović odavno je istaknuo činjenicu kako su Kelti naselili prostor između Save i Dunava već u drugoj polovici i pri kraju 4. stoljeća, a Skordisci su se, kao takvi, formirali tek po porazu kod Delfa.¹⁵³ No, događaje koji su tomu prethodili, i to na području Transdanubije možemo preciznije rastumačiti i rekonstruirati uz pomoć karte nalazišta koju je ponudio László Horváth. Naime, ona prikazuje distribuciju nekropola koje su otpočele s pokopavanjem u Lt B i koja su trajala do Lt C horizonta, te onih koje su započele s pokopavanjima tek u Lt C horizontu.¹⁵⁴ Pokazalo se, kako se najstarije nekropole nalaze u istočnom i sjeveroistočnom dijelu Transdanubije, dakle uz Dunav i do njegova koljena. Prostor uokolo Blatnog jezera, i između Blatnog jezera i Dunava, biti će ispunjen tek u mlađem razdoblju. Iz prikazanog se tako može shvatiti proces keltskog širenja koji se događao pred kraj ranolatskog razdoblja. Migracije, koje su otpočele već početkom 4. stoljeća, širile su se uz glavne komunikacijske pravce prilikom čega su najprije bile naseljene strateške točke. Tek po višedesetljetnoj konsolidaciji, ili tek po povratku iz vojnog pohoda s juga Balkanskog poluotoka, pred kraj se 4. stoljeća Keltima naselilo cjelokupno područje.¹⁵⁵

Uz to, autor je iznio i usporednu tablicu s apsolutnim datumima starosti za stupnjeve od Lt B2 do Lt C2 kako su ih predlagali R. Gebhard i M. Szabó, iako razvidnih, u primjeru Lt C2 stupnja, već punih 60 godina razlika nije komentirao.¹⁵⁶ Potom su se, pri obradi nekropole Ludas-Varjú-dűlő, problematike datiranja početka Lt B2 stupnja dotaknuli također M. Szabó i Károly Tankó. Za razliku od R. Gebharda, koji je predložio da početak toga stupnja bude negdje oko 330./320. godine, navedeni su autori postavili pak vrijeme oko 310. godine. Isto tako su smatrali da bi se Lt B2 trebao završiti barem dva desetljeća poslije keltske invazije na južni Balkan, odnosno oko 260. godine.¹⁵⁷

Međutim, takva prosudba ne čini se krajnje ispravnom, s obzirom da većina predmeta latenske kulturne provenijencije nađenih u Egeji i u Maloj Aziji izvire iz početnog Lt C stupnja što znači da, unatoč svemu, ne stoji niti tvrdnja T. Lejarsa, koji je pak smatrao da bi upravo pohod na Delfe mogao predstavljati apsolutnokronološku granicu između Lt B2 i C1 stupnjeva.¹⁵⁸ Nedostatak indikativnih elemenata, a koje bi mogli pripisati kompleksu materijalne kulture Lt B horizonta na području Egeje i Anatolije, ukazuje da su oni morali biti već u potpunosti isključeni iz mode kada se taj pohod započeo.

Sažeto – po raspadu kraljevstva Lizimaha i ubojstvu Seleuka I., 281. godine, na makedonsko-tračkom je prostoru došlo do vakuuma političke i vojne moći. Situaciju su iskoristili Kelti iz područja donjeg Podunavlja krenuvši prema »Jugu«. Godine 279. jedna je od tri skupine, pod vodstvom Bolgija (tj. Belgija), pobijedila makedonsku kraljevsku vojsku pri čemu je poginuo i sam Ptolomej Keraun. U ljeto je pak iste godine Bren pristigao sve do srednje Grčke, odnosno do Delfa, a nakon doživljenog poraza, i s logičkim uzmakom, veći se dio vojske stacionirao na prostoru Trakije. Tamo su primili ponudu Nikomeda I. iz Bitinije koji ih je, njih čak 20.000, primio u svoju vojsku kao plaćenike. Oni su stoga u Malu Aziju ulazili tijekom 278. i 277. godine. S druge strane

¹⁴⁸ Božić 1981, T. 11, 2, 3.

¹⁴⁹ Szabó 2000, 289, Fig. 4, 6; Szabó 2006, 106, Pl. 9, 6.

¹⁵⁰ Szabó/Petres 1992, 91.

¹⁵¹ Szabó 1995, 63, Fig. 8.

¹⁵² Jovanović 1987, 840.

¹⁵³ Jovanović 1979, 183–185.

¹⁵⁴ Horváth 1997, 90, Abb. 8.

¹⁵⁵ Horváth 1997, 80.

¹⁵⁶ Horváth 2005, 63.

¹⁵⁷ Szabó/Tankó 2006, 330.

¹⁵⁸ Lejars 1994, 60.

arheološki izvori, odnosno pregled najstarijeg latenskog arheološkoga gradiva iz navedenog područja, a koje se povezuje uz te događaje, ukazuje da se ono može i mora uvrstiti u Lt C1 stupanj.¹⁵⁹

Dodatni argument za stariju dataciju nudi također par dvodijelnih nanogvica, s osam šupljih polukuglastih članaka bez ukrasa (tzv. *orešaste nanogvice*), nađenih u Spanosovom bunaru u blizini Posejdonovog svetišta u Isthmiji. Da bi te nalaze morali povezivati s upadom 279. godine i datirati ih u horizont 5, tj. oko 290. do oko 260. godine, smatrao je dotada R. Gebhard.¹⁶⁰ No, Isabelle je Raubitschek pokazala upravo suprotno, upozorivši naime na više detalja; ponajprije, s obzirom da su se ostaci keltske vojske poslije poraza provlačili kroz Termopil malo je vjerojatno da se otuda netko vraćao natrag u Isthmiju, zatim da se podobne nanogvice nalaze također u Heraionu u Perachori,¹⁶¹ te zadnje i najvažnije, da su one bile nađene u zatvorenom kontekstu zajedno s skifos-kraterom koji ga je stoga datirao u treću četvrtinu 4. stoljeća.¹⁶²

Zaključke autorice možemo sada nadopuniti s još dvije moguće perspektive: 1. – za pitanje kronologije najvažnija je činjenica da je par dvodijelnih nanogvica, evidentno, znatno stariji nego što se to do sada smatralo. S povijesne je strane opet bitan podatak o zatvorenom kontekstu, tj. da su slični nalazi znani i iz samih kompleksa grčkih svetišta. 2. – datacija nedvosmisleno i jasno ukazuje kako te nanogvice ne možemo povezivati uz ratna ili vojna pljačkanja, tj. uz plijen iz pohoda na Delfe kako bi ga žrtvovali pobjednici. Zapravo, takva nam i datacija i kontekst njihova nalaženje sugeriraju mali, ali prepoznatljiv segment iz mreže opticaia diplomatskih poklona koji su kružili između grčkog svijeta i keltskih aristokrata s područja srednjeg toka Dunava.

S druge strane, kako je navedeno, B. Jovanović s pravom je dao odgovor na pitanje kada smatra da nedostatak grčko-helenističkog importa traži neka druga objašnjenja od tada poznatih.¹⁶³ Tako imamo, u znatno širem okruženju grobova latenske kulturne provenijencije, koji sadrže nalaze podrijetlom iz grčkih, tj. makedonskih radionica, a koji su stariji od vremena vojnog pohoda na jug Balkanskog poluotoka, pored nalaza brončane kupe iz kraja 4. stoljeća iz Szabolca u Mađarskoj, koja nažalost nema poznati arheološki kontekst nalaženja,¹⁶⁴ jedino grob 22 iz Karaburme. Oba je nalaza M. Szabó uvrstio među one predmete koji su stariji od pohoda na Delfe, iako nije nužno da su u keltski svijet prispjele prije toga događaja. Spomenuo je također da postaje sve izglednije kako nije riječ samo o ratnom ili pljačkaškom plijenu, na što ga navodi prisutnost manje dragocjenih predmeta, poput primjerka oinohoe iz Pećina.¹⁶⁵ S tom se tvrdnjom

M. Szabó našao u vlastitoj zamci. Jer, ako predmeti, pretežito izrađeni u 4. stoljeću, znače kontakte keltskih naseljenika s egejskim svijetom, potom je potrebno naseljavanje, tj. stupanj Lt B2, datirati u 4. stoljeće i time u vrijeme osjetno prije pohoda na Delfe.¹⁶⁶ Idući još dalje, u istom se kulturno-povijesnom okruženju zatekao i brončani lekit iz nešto mlađeg groba 18/64 nalazišta Hurbanovo.¹⁶⁷ Riječ je o lekitu tipa Talcot kakvi su vrlo dobro poznati iz Grčke, Trakije i Makedonije iz kraja 4. stoljeća, a na navedenom je nalazištu kronološki postavljen u prijelazni horizont Lt B2/C1, što je po mišljenju J. Bujne vrijeme poslije balkanskog ratničkog pohoda.¹⁶⁸

Implicitno, takvu dataciju potvrđuju dakle i predmeti latenskog izvora koji su bili nađeni na prostoru južnoga Balkana, tj. Egeje. Svi oni pokazuju oblikovne specifičnosti i karakterističnosti za Lt C1 stupanj. Slijedom toga možemo zaključiti kako početak Lt C horizonta moramo tražiti u vrijeme koje je netom prethodilo pohodu na »Jug«. Povezano s time, upravo je J. Bujna pokazao kako se pojedini grobovi na nekropolama iz Lt C horizonta nalaze na rubnim predjelima što je interpretirao kao mogućnost prepoznavanja došljaka, tj. povratni-

¹⁵⁹ Müller-Karpe 2006, 120–121.

¹⁶⁰ Gebhard 1989, 122–124.

¹⁶¹ U Heraionu su bili nađeni brojni predmeti koji provenijencijski potječu iz prostora zapadne i središnje Europe. Zanimljivo je, da se većina njih povezuje uz »ženski princip« (Shefton 2004, 36–39).

¹⁶² Raubitschek 1998, 70.

¹⁶³ Jovanović 1987, 840.

¹⁶⁴ Szabó 1992, 156.

¹⁶⁵ Szabó 2006, 104–107. Suprotno mnijenje, odnosno interpretaciju koja pojašnjava situlu iz groba 22 iz Karaburme te oinohoe iz groba 316 iz Pećina pruža M. Guštin (Guštin 1996, 76); vidjeti i kod Maje Parović-Pešikan (1988, 45–46). Uistinu, sve zanimljivije postaje pratiti kako pisani izvori dominiraju ili usmjeravaju kulturno-povijesne interpretacije, iako se do njih dolazi arheološkom metodologijom. Takav način razmišljanja možemo najljepše opažati pri obradama egzotičnih nalaza iz nekropole Mannersdorf u Donjoj Austriji. P. Ramsl je omega iglu, nađenu u muškom ratničkom grobu 76, rastumačio kao možebitni odraz plijenjenja iz balkanskog pohoda (Ramsl 2002b, 22), dok je brončanu situlu, iz ženskoga groba 13, razložio kao mogući import iz sjevernoitalskog područja (Ramsl 2002b, 20).

¹⁶⁶ Božić 1984, 88.

¹⁶⁷ Benadik 1981, 191–192.

¹⁶⁸ J. Bujna je, sukladno tomu, smatrao da bi u isto vrijeme morali uvrstiti i grob 22 iz Karaburme (Bujna 2006, 217). No, što ako po tom pitanju J. Bujna nije imao pravo, budući da se odlučio za konzervativnu dataciju kompleta posuda? Prema gore iznesenom, mogli bi radije promišljati o podizanju apsolutne datacije stupnja Lt C1 upravo u 4. stoljeće, u stoljeće u kojem takvi lekiti doživljavaju svoj puni procvat proizvodnje ali i polaganja u makedonske grobove (npr. Barr-Sharrar 2008, 17–18).

ka iz balkanskog pohoda.¹⁶⁹ Do sličnog je zaključka došao i A. Rustoiu, nakon što je sustavno analizirao opremu ratničkih elita, tzv. plaćenika iz egejskoga svijeta,¹⁷⁰ a postupan pad broja muških grobova u vremenu od Lt B1 do Lt C1 stupnja je, između ostalog, navelo i P. Ramsla na pomisao po kojoj se brojni ratnici, koji su bili unajmljeni kao plaćenici, više nikada nisu vratili natrag svojim domovima.¹⁷¹

S time u vezi, značajne podatke pri analizi udjela ratničkih grobova na nekropolama u Karpatskoj kotlini pružio je A. Rustoiu. Pokazao je tako da je udio ratničkih grobova, tj. grobova s oružjem u Lt B2 stupnju veći od onih u Lt C1 stupnju. Međutim, nekropola na Karaburmi i po tome predstavlja iznimku, jer je ondje udio ratničkih grobova znatno veći od onih na drugim nekropolama u oba vremenska stupnja. Pa tako u Lt C1 stupnju iznosi 48% a u Lt B2 stupnju čak punih 70%.¹⁷² Na temelju dobivenih podataka pretpostavio je da su se u Karpatskoj kotlini nalazila dva tipa društvenih zajednica; poljodjelske zajednice, s reduciranim vojničkim elitama, i vojničke zajednice koje su predstavljale društvenu aristokraciju i tvorile jezgru za vojničko-ratne pohode kao i bazu za novačenje plaćenika. Ovi drugi, prelazili su etničke okvire, budući da su bili izabirani na individualnoj osnovi, što se lijepo odražava i u promjenjivosti te u različitom podrijetlu opreme vojnika-ratnika.¹⁷³

Na to se mogu lijepo nadovezati i nalazi brončanih posuda, ako ih razumijevamo kao posljedicu kontakata i kao supstitut tradicionalnog ranolatenskog keramičkog servisa sastavljenog iz keramičke zdjele (phiale), i posude za tekućine (situlasti lonac ili lećasta flaša). Jer, situla i phiala standardni su, učestali i rasprostranjeni, ali najindikativniji dio servisa svećanih ritualnih banketa i simpozija o čemu izričito i brojno svjedoče nalazi iz bogatih grobnica Trakije, kao i Anatolije. No, ipak one su bile esencijalnim dijelom grčke kulture, ponajviše religijskih, mističnih ceremonija.¹⁷⁴ U tome smislu, pokušavala se pružiti i određena definicija pravilnosti njihova pojavljivanja. Kako pokazuju primjeri čak dvostrukog servisa iz Vergine, grobnica Princa,¹⁷⁵ ili iz grobova Δ i Z iz Dervenija (Sl. 5, 2),¹⁷⁶ za funeralne gozbe i obredne ceremonije nije korišten krater, pa je najvjerojatnije ili gotovo sigurno zvonolika situla/situle korištena u svrhu istog ceremonijalnog miješanja ili filtriranja vina.¹⁷⁷ Iako ih poznajemo iz ostava i naravno hramova, gotovo u pravilu, osim pokoje iznimke koja je najčešće vezana uz nepoznavanje konteksta nalaženja, te su situle i phiale bile dijelom luksuznih garnitura i reprezentativno bogatih grobova pokojnika iz redova najviših društvenih i političkih struktura. Zbog toga su vrlo često interpretirane i kao posmrtna insignije koje posvećuju grobni

prostor i potiču deifikaciju preminulog odličnika za vječnost i božansku vitalnost, ponovna rađanja, odnosno smatra se da su iskazivale moć i vlast kako u tračkim tako i u getskim grobovima.¹⁷⁸ No, mora se u svemu tomu imati na umu kako su navedene posude mogle biti korištene u istome onom smislu posmrtnih gozbi banketa i kod Kelta, baš kao i u zemlji njihova podrijetla, ako znamo da se u grobove keltskih odličnika, s težnjom ka neprekinutom ciklusu ponovnoga rađanja, prilagalo sve što su posjedovali za života poglavito setovi posuda.¹⁷⁹

U mogućem je daljnjem tumačenju prihvaćeno, kako su brončane posude korištene za obrede libacija, ali i za trgovinu i razmjenu, dok su srebrne čaše za piće, i luksuzni servisi od plemenitih metala, korišteni za funeralne gozbe i diplomatske poklone,¹⁸⁰ poglavito prilikom pregovora i/ili zaključivanja sporazuma, te jednostavno kao *keimelie* ili kao ritualno sredstvo iskazivanja uvriježenih eshatoloških praksi i stremećih trendova.¹⁸¹ No, obje su mogle biti vrlo praktično korištene kako za potkupljivanje ljudi, tako i za potkupljivanje bogova!

Napokon, posude iz Karaburme svrstavane u red makedonskih proizvoda 4. stoljeća, valja sada razmatrati kao najsjeverniji nalaz tako kompletiranog simpozijastičkog servisa, ali i u kontekstu ostalih makedonskih importa posuda u grobovima obilježja latenske kulture. Malo je vjerojatno da su sve one posljedica nekog ratnog plije-

¹⁶⁹ Bujna 2006, 219.

¹⁷⁰ Rustoiu 2006, 64–66.

¹⁷¹ Ramsel 2010, 293.

¹⁷² Rustoiu 2006, 67–69.

¹⁷³ Rustoiu 2006, 62.

¹⁷⁴ Luschey 1939; Pfrommer 1987; usp. Bothmer 1962, 154; Hoffmann 1997.

¹⁷⁵ Andronicos 1999, 209–211, Fig. 176–177.

¹⁷⁶ Barr-Sharrar 2008, 11–14, Fig. 8.

¹⁷⁷ Zahlhaas 1971, 71; Ceka 1988, 360; Zimmermann 1998, 47; Rolley 2002b, 57; Kottaridi 2004, 65–71. Iz povijesnih je izvora prihvaćeno mnijenje da su Makedonci i ostali od Grka zvani »Barbari« u sjevernijim prostorima Balkana, uključujući i Ilire, pili čisto, nerazrijeđeno vino (Barr-Sharrar 2000, 279). Međutim, vino se ceremonijalno miješalo s medom i začinskim biljem, pa su zbog toga pored situla vrlo čest nalaz servisa i cjediljke (npr. u Vergini, Apoloniji, Vărbici ili u Montefortinu, pogotovo grobovi sa situlama 8, 23, 35 (Brizio 1899, T. IV, 13, T. V, 14; Dall’Osso 1915, 235; Kottaridi 2004, 62–72).

¹⁷⁸ Moscalu 1989, 166; Theodossiev 2000, 68–69; vidjeti i Kull 1997a; Kull 1997b, 375–377.

¹⁷⁹ Dizdar 2004, 46, 50, 70.

¹⁸⁰ Archibald 1998, 269, 275; Hoffmann 1997, 113.

¹⁸¹ Theodossiev 2000, 68–69; Treister 2002b, 63–64; Barr-Sharrar 2008.

na iz Grčke ili nekih drugih krajeva. Prihvatljivijom se čini misao da situla i phiala iz groba 22 nekropole Karaburme inauguriraju izravni kontakt Kelta s Makedoncima. One su mogle prispjeti kao diplomatski poklon ili *keimelia* ili naprosto trgovačkim putem preko sjevernih predjela Makedonije,¹⁸² do keltskih vojnih odličnika u Podunavlju u 4. stoljeću. U tome smislu valja se još prisjetiti i onih skromnih, ali u ovome slučaju, neizmjereno važnih obavijesti koje nalazimo u povijesnim vrelima za to razdoblje. Naime, s keltskom se prisutnošću kalkulira tako već od poraza i protjerivanja Ardijejaca 359./358. godine kako je zapisao Teopomp,¹⁸³ ali zasigurno se raspolaže s podacima o njihovom poslanstvu upućenom Aleksandru Velikom dok se on nalazio kod Tribala 335. godine, kako je to prenio Arijan.¹⁸⁴ Upravo su to mogli biti trenuci neposrednih kontakata odličnika iz najviših redova vojno-političke keltske društvene strukture s aristokracijom i diplomacijom makedonske države.

* * *

Iz svega se može zaključiti kako nekropola na Karaburmi doista jest iznimka koja prikazuje zapravo najjugoistočniju točku keltske militarizirane ekspanzije na kojoj je bila stacionirana vojna društvena aristokracija. Prostor spoja Save i Dunava, postao je tako prostor gdje su se koncentrirale i razvijale tehnološke inovacije i ujedno prostor gdje su se filtrirali politički, vojni i ekonomski kontakti. Sve to zorno dočarava upravo zato odabran grob 22 te nekropole. Oružje, tj. mač vojnog odličnika, koji je ondje bio pokopan, ukazuje na tehnološku tradiciju ranog latena. U istoj tradiciji izrađene su i fibule koje, u nepromijenjenoj formi, ostaju u repertoaru nošnje

i u razdoblju početnog srednjolatskog razdoblja, upravo kao i mač, te oblik njegovih korica, koji međutim ukazuje na otpočeto preoblikovanje te iste konzervativne tradicije. Pojasna garnitura i petica koplja s trnom nago- vještavaju pak inovacije koje će tek obilježavati naoružanje ratnika srednjolatskog doba.¹⁸⁵ Ispreplitanje tradicija i inovacija razvidno je nadalje i iz simboličko-semantičkih procesa koji su bili povezani s ritualom toga pokopavanja. U vrijeme kada je u keltskom svijetu paljevinski način postao prevladavajući tip pokopavanja promijenio se obred prilaganja priloga u grobove. Tada su se u grobovima umjesto kompletne opreme, koju je pokojnik koristio za života, snašli samo odabrani predmeti koji su simbolizirali cjeline, što se u našem slučaju može prepoznati kod priložene samo petice s trnom. Tako je princip *pars pro toto*, nadomjestio princip *suum cuique*.¹⁸⁶

Temeljem navedenog, čuveni ratnik iz karaburm- skog groba 22 apstraktno, koliko i izričito, uvjerava u ispreplitanje tradicija i opticanje kulturnih elemenata, te tako objašnjava da je on sam bio jedan od nositelja tada- šnje avangarde, predvodnik novoga vremena u novim političkim i ekonomskim odnosima treće četvrtine 4. stoljeća na središnjem Balkanu.

ZAHVALA

Zahvaljujemo se svima koji su nam na bilo koji način pružili i/ili posredovali neophodnu pomoć i podršku pri nastanku ovoga rada. Riječi posebne i iskrene hvale upućujemo Rastku Vasiću, Petru Popoviću i Mitji Guštinu, zatim Antoniu Jakimovskom i Enginu Nasuhu, Biseniji Petrović, Veri Krstić te Deani Ratković.

¹⁸² Na to skreće pozornost zvonolika situla iz Bitole te drugi tipovi posuda iz Makedonije i središnje Srbije. Riječ je o najprohodnijem moravsko-vargarskom koridoru (Stojić 2007; vidjeti i Vasić 2006, 123). Druga linija eksporta makedonskih proizvoda nesumnjivo se morala odvijati pravcem preko Ohridskog jezera i Apolonije na obali dalje prema južnoj Italiji, odnosno budućom *Via Egnatium*, tj. sjevernim makedonskim područjem.

¹⁸³ Zaninović 2003, 278; Šašel Kos 2005, 168–170.

¹⁸⁴ Papazoglu 2007, 210–211; Theodossiev 2000, 80–82; Theodossiev 2005, 85; vidjeti i osvrt na te događaje kod Danijela Džino (2008, 56), s neophodnom literaturom povijesnih izvora i novijih kritika.

¹⁸⁵ Promjenjivost tih elemenata implicira pomisao o opravdanosti upotreba prijelaznog horizonta Lt B2/Lt C1, kao što su to predlagali pojedini autori (npr. Bujna 2006, 217).

¹⁸⁶ Waldhauser 1979, 146.

BIBLIOGRAFIJA:

Andronicos 1999 – M. Andronicos, *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City*, Athens 1999.

Archibald 1989 – Z. H. Archibald, Thracian Interpretations of Greek and Oriental Elements in Fourth-Century Metalwork, u: *The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference*, 12. 03. 1987. (ur. B. F. Cook), London 1989, 12–25.

Archibald 1998 – Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace: Orpheus Unmasked*, Oxford 1998.

Barr-Sharrar 1982 – B. Barr-Sharrar, Macedonian Metal Vases in Perspective: Some Observations on Context and Tradition, u: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times* (ur. B. Barr-Sharrar, E. N. Borza), *Studies in the History of Art* 10, Washington 1982, 123–139.

Barr-Sharrar 2000 – B. Barr-Sharrar, Some Observations on The Cast Bronze Ovoid Situla, u: *Antike Bronzen, Werkstattkreise: Figuren und Geräte*, Akten des 14. Internationalen Kongresses für Antike Bronzen in Köln, 21. bis 24. 09. 1999. (ur. R. Thomas), *Kölner Jahrbuch* 33, 2000, 277–290.

Barr-Sharrar 2002 – B. Barr-Sharrar, Osservazioni sulla produzione di vasi in bronzo greci tra il V e il III secolo a.C., u: *Le Arti di Efesto. Capolavori in metallo della Magna Grecia* (ur. A. Giunilia-Mair, M. Rubinich), *Catalogo della Mostra, Trieste* 2002, 68–73.

Barr-Sharrar 2008 – B. Barr-Sharrar, *The Derveni krater: masterpiece of classical Greek metalwork*, Ancient art and architecture in context 1, Princeton 2008.

Benadik 1981 – B. Benadik, Bronzový lekhytos z keltského hrobu v Hurbanove, okr. Komárno, *Praehistorica* VIII, 1981, 191–192.

Berciu 1969 – D. Berciu, Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 50, 1969, 209–265, T. 110–139.

Bianchi Bandinelli 1928 – R. Bianchi Bandinelli, La Tomba di Celinii Sepus presso Monteriggioni, *Studi Etruschi* II, 1928, 133–176, T. XXVII–XXXVII.

Bothmer 1962 – D. von Bothmer, A Gold Libation Bowl, *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* 12, 1962, 154–166.

Božič 1981 – D. Božič, Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, *Arheološki vestnik* XXXII, 1981, 315–347.

Božič 1984 – D. Božič, Posude Kelta, u: *Κελτοι-Κελτι i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Katalog izložbe, Ljubljana–Zagreb 1984, 87–91.

Brizio 1899 – E. Brizio, Il sepolcreto gallico di Montefortino presso Arcevia, *Monumenti Antichi dell'Accademia dei Lincei* IX, 1899, 617–791.

Bujna 2003 – J. Bujna, Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (Typo-chronologické triedenie LTB-a C1-spôn), *Slovenská archeológia* LI–I, 2003, 39–108.

Bujna 2006 – J. Bujna, Das Reich ausgestattete Kriegergrab aus dem Keltischen Gräberfeld in Hurbanovo-Konkol' (Bez. Komárno), Südwestliche Slowakei, *Pravěk* NŘ 16, 2006, 201–242.

Ceka 1988 – N. Ceka, Die Illyrer und die antike Welt, u: *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren* (ur. A. Eggebrecht), *Ausstellungskatalog* Hildesheim, Mainz 1988, 33–84, Kat. 263, 284.

Čović/Gabrovec 1971 – B. Čović/S. Gabrovec, Âge du fer, u: *Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques – recherches et résultats*, Beograd 1971, 325–349.

Dall'Osso 1915 – I. Dall'Osso, *Guida Illustrata del Museo Nazionale di Ancona*, (Ristampa anastatica dell'edizione originale Ancona 1915), Urbino 2006.

Dizdar 2004 – M. Dizdar, Grob LT 11 iz Zvonimirova – Primjer dvojnog pokopa latenske kulture, *Opuscula Archaeologica* 28, 2004, 41–89.

Džino 2008 – D. Džino, The Celts in Illyricum – Whoever They May Be: The hybridization and construction of identities in southeastern Europe in the fourth and third centuries BC, *Opuscula Archaeologica* 31, 2007, 93–112.

Filow 1934 – B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanli in Südbulgarien*, Sofia 1934.

Fol 1989 – A. Fol, Der geistige Umschwung in Hellas und Thrakien, u: *Der Thrakische Silberschatz Rogozen aus Bulgarien* (ur. A. Fol), Sofia 1989, 19–28.

Frey 1996 – O. H. Frey, The Celts in Italy, u: *The Celtic World* (ur. M. Green), London–New York 1996, 515–532.

Gebhard 1989 – R. Gebhard, *Das Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching 11, Stuttgart 1989.

Ginoux 2007 – N. Ginoux, *Le thème symbolique de «la paire de dragons» sur les fourreaux celtiques (IVe–IIe siècles avant J.-C.)*, *Etude iconographique et typologie*, BAR International Series 1702, Oxford 2007.

Giuliani Pomes 1957 – M. V. Giuliani Pomes, Cronologia delle situle rinvenute in Etruria – II, *Studi Etruschi* XXV, 1957, 39–85.

Guštin 1979 – M. Guštin, Ein Bronzeimer aus Vače, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9, 1979, 87–89, T. 3.

Guštin 1984 – M. Guštin, Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das Archäologische Fundgut, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum* 31, 1984, 305–363.

Guštin 1996 – M. Guštin, Die adriatischen Kelten, *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 13, 1996, 71–76.

Hoffmann 1997 – H. Hoffman, *Sotades: symbols of immortality on Greek vases*, Oxford 1997.

Horváth 1987 – L. Horváth, The surroundings of Keszthely, u: *Transdanubia I. Corpus of Celtic Finds in Hungary* (ur. L. Horváth, M. Kelemen, A. Uzsoki, É. Vadász), Vol. 1, Budapest 1987, 63–178.

Horváth 1997 – L. Horváth, Einige chronologische Fragen des keltischen Gräberfeldes von Rezi, *Zalai Múzeum* 8, 1997, 79–90.

Horváth 2005 – L. Horváth, Grave of a Celtic warrior from Magyarszerdahely (Zala County), *Zalai Múzeum* 14, 2005, 61–73.

Joachim 1995 – H. E. Joachim, *Waldalgesheim. Das Grab einer keltischen Fürstin*, Kataloge des Rheinischen Landesmuseums Bonn 3, Köln-Bonn 1995.

Jovanović 1979 – B. Jovanović, The Formation of the Scordisci on the basis of archaeological and historical sources, u: *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*, Actes du XXVIIIe colloque organisé à l'occasion du IXe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Nice 19. 09. 1976. (ur. P.-M. Duval, V. Kruta), Paris 1979, 179–187.

Jovanović 1987 – B. Jovanović, Istočna grupa-Izvori za istoriju Skordiska, u: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezo doba* (ur. A. Benac, S. Gabrovec), Sarajevo 1987, 815–854.

Kottaridi 2004 – A. Kottaridi, The Symposium, u: *Alexander the Great: Treasures from an Epic Era of Hellenism* (ur. D. Pandermalis), New York 2004, 65–87.

Krstić 2007 – V. Krstić, Il periodo ellenistico nei Balcani centrali, u: *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico* (ur. T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić), Catalogo della Mostra, Milano 2007, 33–37, 146–159.

Kruta Poppi 1979 – L. Kruta Poppi, La sépulture de Ceretolo (Province de Bologne) et le faciès Boien du IIIe siècle avant notre ère, *Études celtiques* XVI, 1979, 7–25.

Kull 1997a – B. Kull, Orient und Okzident. Aspekte der Datierung und Deutung des Hortes von Rogozen, u: *Χρόνος – Beiträge zur prähistorischen Archäologie*

zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel (ur. C. Becker, M.-L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röscher, M. Roeder, B. Teržan), Espelkamp 1997, 689–710.

Kull 1997b – B. Kull, Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von »Prunkgräbern«, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 78, 1997, 197–466.

Lejars 1994 – T. Lejars, *Gournay III. Les Fourreaux d'épée*, Paris 1994.

Lushey 1939 – H. Lushey, *Die Phiale*, Bleicherode am Harz 1939.

Marazov 1989 – I. Marazov, Neue Deutung thrakischer Denkmäler, u: *Der Thrakische Silberschatz Rogozen aus Bulgarien* (ur. A. Fol), Sofia 1989, 31–46.

Milošević 2003 – A. Milošević, *Numini Hippi Fluvii*, Katalog izložbe 12, Split 2003.

Moscalu 1989 – E. Moscalu, Das trako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 70, 1989, 129–190.

Mustilli 1937 – D. Mustilli, Altavilla Silentina-Tombe lucane, *Notizie degli Scavi di Antichità* XV, 1937, 143–151.

Muzej grada Beograda 2003 – Музеј града Београда, (ур. Б. Ковачевић), Београд 2003.

Müller-Karpe 2006 – A. Müller-Karpe, Zur historischen Deutung von Funden keltischer Trachtelemente in Anatolien, u: *Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C.* (ur. M. Szabó), Collection Bibracte 12/3, Glux-en-Glenne 2006, 119–123.

Nemeti 1989 – I. Nemeti, Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare, *Thraco-Dacica* X, 1989, 75–114.

Nikolov 1989 – B. Nikolov, Der Fund von Rogozen und seine Zusammensetzung, u: *Der Thrakische Silberschatz Rogozen aus Bulgarien* (ur. A. Fol), Sofia 1989, 46–50.

Papović/Popović 2001 – S. Papović/Lj. B. Popović, *Ancient Budva*, Beograd 2001.

Papazoglu 2007 – F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Beograd 2007.

Parović-Pešikan 1988 – М. Паровић-Пешикан, Ојнохоја из Атенице и група кљунастих крчага у унутрашњости Балкана, *Старинар* XXXIX, 1988, 35–59.

Parzinger 2007 – H. Parzinger, Die Reiternomaden der eurasischen Steppe während der Skythenzeit, u: *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen* (ur. W. Menghin, H. Parzinger, A. Nagler, M. Nawroth), Ausstellungskatalog Berlin–München–Hamburg, Berlin 2007, 30–48.

Petres/Szabó 1985 – É. F. Petres/M. Szabó, Bemerkungen zum sogenannten »Hatvan-Boldog«-Schwerttyp, *Alba Regia* XXII, 1985, 87–96.

Petres/Szabó 1986 – É. F. Petres/M. Szabó, Notes on the so-called Hatvan-Boldog type Scabbards, u: *Actes di VIIIe colloque sur les Ages du fer en France non Méditerranéenne* (ur. A. Duval, J. Gomez De Soto), Aquitania Suppl. 1, 1986, 257–272.

Pfrommer 1982 – M. Pfrommer, Großgriechischer und mittellitalischer Einfluß in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 97, 1982, 119–190.

Pfrommer 1983 – M. Pfrommer, Italien-Makedonien-Kleinasien: Interdependenzen spätklassischer und frühhellenistischer Toreutik, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 98, 1983, 235–285.

Pfrommer 1987 – M. Pfrommer, *Studien zu Alexandrischer und großgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit*, Archäologische Forschungen 16, Berlin 1987.

Pfrommer 1990 – M. Pfrommer, *Untersuchungen zur Chronologie Früh- und Hochhellenistischen Goldschmucks*, Istanbuler Forschungen 37, Tübingen 1990.

Popović 1969 – Lj. B. Popović, Grčka bronza u Jugoslaviji / Greek Bronzes in Yugoslavia, u: *Antička bronza u Jugoslaviji* (ur. Lj. B. Popović et al.), Beograd 1969.

Popović 1994 – Lj. B. Popović, *Antička grčka zbirka / Collection of Greek Antiquities*, Beograd 1994.

Popović 1996 – P. Popović, Early La Tène between Pannonia and the Balkans, *Starinar* XLVII, 1996, 105–125.

Popović 2006 – P. Popović, Central Balkan between the Greek and Celtic World: Case Study Kale-Krševica, u: *Homage to Milutin Garašanin* (ur. N. Tasić, C. Grozdanov), Beograd 2006, 523–536.

Popović/Jovanović 2004 – P. Popović/ B. Jovanović, La sépulture 1–3/378 de la nécropole de Pećine près de Kostolac, *Balkanica* XXXV, 2004, 23–34.

Radnóti 1938 – A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Dissertationes Pannonicae II/6, Budapest 1938.

Raev 1994 – B. A. Raev, Bronze Vessels of the late La-Tène Period from Sarmatia, u: *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Freiburg, 18.–22. 07. 1988. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 45, Stuttgart 1994, 347–353.

Ramsl 2002a – P. C. Ramsl, *Das Eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn*, Fundberichte aus Österreich 11, Wien 2002.

Ramsl 2002b – P. C. Ramsl, Die keltischen Gräberfelder von Pottenbrunn und Mannersdorf am Leithagebirge, *Archäologie Österreichs* 13/2, 2002, 6–23.

Ramsl 2010 – P. C. Ramsl, The La Tène Age cemetery of Mannersdorf am Leithagebirge, flur Reinthal Süd, Lower Austria and the connections to other parts of the Middle European corridor, u: *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 9–11. 10. 2009. (ur. S. Berecki), Cluj-Napoca 2010, 289–295.

Rapin 1995 – A. Rapin, Proposition pour un classement des équipements militaires celtiques en amont et en aval d'un pèpère historique: Delphes 278 avant J.-C., u: *L'Europe Celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de populations*, Mémoire № 9 de la Société archéologique Champenoise, Reims 1995, 275–290.

Rapin 1999 – A. Rapin, L'armement Celtique en Europe: chronologie de son évolution technologique du Ve au 1er s. av. J.-C., *Gladius* XIX, 1999, 33–67.

Rapin 2000 – A. Rapin, L'armement laténien en Hongrie, u: *Dix ans de coopération franco-hongroise en archéologie 1988–1998* (ur. J.-P. Guillaumet), Budapest 2000, 97–134.

Ratimorská 1981 – P. Ratimorská, Keltské pohrebisko v Chotíne I., u: *Západné Slovensko*, Vlastivedný zborník Muzei západnoslovenskéhe kraja 8, 1981, 15–88.

Ratković 2005 – D. Ratković, *Bronzane posude iz rimske zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, Antika IX, Beograd 2005.

Raubitschek 1998 – I. K. Raubitschek, *Isthmia. Volume VII. The Metal Objects (1952 – 1989)*, Princeton –New Jersey 1998.

Rjabova 1991 – V. A. Rjabova, Kultgefäße der Skythen, u: *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (ur. R. Rolle, M. Müller-Wille, K. Schietzel), Ausstellungskatalog, Schleswig 1991, 151–156.

Rolley 1990 – Cl. Rolley, Contacts, rencontres et influences: Grande-Grèce et monde Celtique, u: *La Magna Grecia e il lontano Occidente*, Atti del 29. convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 1990, 357–377.

Rolley 2002a – Cl. Rolley, Le travail du bronze à Delphes, u: *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia*, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado-Aquileia 2001 (ur. A. Giumlia-Mair), Monographies Instrumentum 21, Montagnac 2002, 94–99. = **Rolley 2002a** – Cl. Rolley, Le travail du bronze à Delphes, *Bulletin de correspondance hellénique* 126–1, 2002, 41–54.

Rolley 2002b – Cl. Rolley, Produzione e circolazione dei bronzi nella Magna Grecia, u: *Le Arti di Efesto. Capolavori in metallo della Magna Grecia* (ur. A. Giunilia-Mair, M. Rubinich), Catalogo della Mostra, Trieste 2002, 51–57.

Rustoiu 2006 – A. Rustoiu, A Journey to the Mediterranean. Peregrination of a Celtic Warrior from Transylvania, u: *Focusing on Iron Age Élites*, Historia 51, 2006, 42–85.

Rustoiu/Egri 2010 – A. Rustoiu/M. Egri, Danubian Kantharoi – Almost Three Decades Later, u: *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 9–11. 10. 2009. (ur. S. Berecki), Cluj–Napoca 2010, 217–287.

Schiering 1975 – W. Schiering, Zeitstellung und Herkunft der Bronzesitula von Waldalgesheim, *Hamburger Beiträge zur Archäologie* V–1, 1975, 77–97, T. 6–11.

Șerbănescu 1999 – D. Șerbănescu, Mormântul tumular Geto-Dacic de la Chirnogi, Județul Călărași, *Thraco-Dacica* XX/1–2, 1999, 231–244.

Shefton 1994 – B. B. Shefton, The Waldalgesheim Situla: Where was it made? u: *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag* (ur. C. Dobiat), Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 16, Marburg 1994, 583–593.

Shefton 2004 – B. B. Shefton, The Grächwil Hydria: the Object and its Milieu beyond Grächwil, u: *Die Hydria von Grächwil: zur Funktion und Rezeption mediterraner Importe in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.*, Akten, Internationales Kolloquium anlässlich des 150. Jahrestages der Entdeckung der Hydria von Grächwil, organisiert durch das Institut für Archäologie des Mittelmeerraumes der Universität Bern (ur. M. Guggisberg), Schriften des Bernischen Historischen Museums 5, Bern 2004, 29–45.

Șirbu 2004 – V. Șirbu, *Les Thraces entre les Carpates, les Balkans et la Mer Noire* (Ve s. av. J.-C. – Ier s. apr. J.-C.), Brăila 2004.

Skordisci 1992 – *Skordisci and the Native Population in the Middle Danube Region / Skordisci i starosedoci u Podunavlju* (ur. N. Tasić), Beograd 1992.

Stojić 2007 – M. Stojić, Grupni nalaz bronzanih posuda iz IV veka pre n. e. na lokalitetu Rgajski grad u selu Rgaje kod Prokuplja, u: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan* (ur. M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick), Situla 44, Ljubljana 2007, 769–776.

Strong 1966 – D. E. Strong, *Catalogue of the carved amber in the department of Greek and Roman Antiquities*, London 1966.

Szabó 1992 – M. Szabó, *Les Celtes de l'Est*, Paris 1992.

Szabó 1995 – M. Szabó, Guerriers celtiques avant et après Delphes. Contribution à une période critique du monde Celtique, u: *L'Europe Celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de populations*, Mémoire № 9 de la Société archéologique Champenoise, Reims 1995, 49–67.

Szabó 2000 – M. Szabó, La Macédoine hellénistique et le monde celtique, *Ocnus* VIII, 2000, 287–295.

Szabó 2006 – M. Szabó, Les Celtes d'el Est, u: *Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Collection Bibracte 12/3* (ur. M. Szabó), Glux-en-Glenne 2006, 97–117.

Szabó/Petres 1992 – M. Szabó/É. F. Petres, *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*, Inventaria Praehistorica Hungariae V, Budapest 1992.

Szabó/Tankó 2006 – M. Szabó/K. Tankó, Néropole laténienne à Ludas-Varjú-dűlő, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57, 2006, 325–343.

Šašel Kos 2005 – M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana 2005.

Teleaga 2008 – E. Teleaga, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.-Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 23, Rahden/Westf. 2008.

Theodossiev 2000 – N. Theodossiev, *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC.*, BAR International Series 859, Oxford 2000.

Theodossiev 2005 – N. Theodossiev, Celtic settlement in north-western Thrace during the late fourth and third centuries BC: Some historical and archaeological notes, u: *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1 Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* (ur. H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska), Kraków 2005, 85–92.

Todorović 1972 – J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I – nekropola mladeg gvozdenog doba*, Dissertationes et Monographiae XIII, Beograd 1972.

Todorović 1974 – J. Todorović, *Skordisci – Istorija i kultura*, Monumenta Archaeologica 2, Novi Sad – Beograd 1974.

Tomičić/Dizdar 2005 – Ž. Tomićić/M. Dizdar, Grobovi latenske kulture s Velikog polja u Zvonimirovu – rezultati istraživanja 1993–1995, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 22, 2005, 59–125.

Treister 1991 – M. Treister, Etruscan objects in the north Pontic area and the ways of their penetration, *Studi Etruschi* LVII, 1991, 71–79, T. XIX–XXVII.

Treister 2001 – M. Treister, *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*, Colloquia Pontica 8, Leiden–Boston 2001.

Treister 2002a – M. Treister, Metal vessels from the Dardanos Tumulus in the Troad, u: *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia*, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado – Aquileia 2001. (ur. A. Giumlia-Mair), Monographies Instrumentum 21, Montagnac 2002, 354–362.

Treister 2002b – M. Treister, Grecia settentrionale e il Regno del Bosforo. Produzione metallurgica come riflesso dei contatti nella seconda metà del IV secolo a.C., u: *Le Arti di Efesto. Capolavori in metallo della Magna Grecia* (ur. A. Giumlia-Mair, M. Rubinich), Catalogo della Mostra, Trieste 2002, 63–67.

Treister 2003 – M. Treister, Metal vessels from Zelenskaya Gora Barrow and Related Finds from Karagodeuashkh, *Ancient West and East* 2/1, 2003, 51–77.

Vasić 1983 – R. Vasić, Greek Bronze Vessels found in Yugoslavia, *Živa Antika* 33/2, 1983, 185–194.

Vasić 2006 – R. Vasić, Connections between Serbia and Macedonia in 4th Century BC., u: *Folia Archaeologica Balkanica I, In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova* (ur. E. Maneva), Skopje 2006, 119–124.

Venedikov 1977 – I. Venedikov, Les situles de Bronze en Thrace, *Thracia* IV, 1977, 59–103.

Vitali 1988 – D. Vitali, Elmi di ferro e cinturoni a catena. Nuove proposte per l'Archeologia dei Celti in Italia, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 35, 239–284.

Vučković-Todorović 1961 – D. Vučković-Todorović, Antička Demir Kapija, *Starinar* XII, 1961, 229–269.

Waldhauser 1979 – J. Waldhauser, Beitrag zum Studium der Keltischen Siedlungen, Oppida und Gräberfelder in Böhmen, u: *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*, Actes du XXVIIIe colloque organisé à l'occasion du IXe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Nice 19. 09. 1976. (ur. P-M. Duval, V. Kruta), Paris 1979, 117–156.

Walters 1988 – E. J. Walters, *Attic Grave Reliefs that Represent Women in the Dress of Isis*, Princeton – New Jersey 1988.

Zahlhaas 1971 – G. Zahlhaas, *Großgriechische und römische Metalleimer*, Inaugural Dissertation der Ludwig-Maximilians Universität München, München 1971.

Zaninović 2003 – M. Zaninović, Područje Neretve i srednjojadransko otočje, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22, 2003, 277–287.

Zimmermann 1998 – N. Zimmermann, *Beziehungen zwischen Ton- und Metallgefäßen spätklassischer und frühhellenistischer Zeit*, Internationale Archäologie 20, Rahden/Westf. 1998.

Zournatzi 2000 – A. Zournatzi, Inscribed Silver Vessels of the Odrysian Kings: Gifts, Tribute, and the Diffusion of the Forms of »Achaemenid« Metalware in Thrace, *American Journal of Archaeology* 104/4, 2000, 683–706.

Summary: MARTINA BLEČIĆ KAVUR, University of Rijeka, Faculty of Arts and Sciences Rijeka
BORIS KAVUR, University of Primorska, Science and Research Centre of Koper

GRAVE 22 OF THE BELGRADE NECROPOLIS IN KARABURMA: RETROSPECTIVE AND PERSPECTIVE

Key words. – Karaburma grave 22, import, drinking set, attire, military equipment, rituals, tradition, Celts and Macedonians, broad-ranging contacts, relative and absolute chronology.

Almost four decades after its discovery was initially announced, the Celtic necropolis in Karaburma, a suburb of Belgrade, is still one of the most important archaeological sites for the interpretation of the historical, economic, and cultural processes taking place in the central Balkans from the 4th to the end of the 1st centuries B.C. Most of all, it represents a wide-ranging source for explaining the chronology of the oldest Celtic presence in this area, also illustrating cultural exchanges in the network in which they were included. In this necropolis, belonging to the regional military elite, there are several graves in which, in addition to standard offerings relating to the regional material culture, items originating from a wider cultural area were found. Amongst these, grave number 22, the subject of our research, is especially important.

In this grave were found objects mainly made of bronze and iron, with a smaller fragment of pottery. The iron items represent the attire of the deceased and his offensive weapons, while bronze items are characteristically imported vessels and a smaller bronze ring (figs. 1, 2).

The imported vessels are represented by the well-known situla and cup. According to the basic typological scheme, we can classify the situla within the large group of ovoid situlae with the leaf-shaped or the so-called heart-shaped ornament under the attachment (figs. 1, 9; 2, 3, 7). According to the typological scheme here suggested, the situla found in Karaburma belongs to the first group, namely to its variant b (1b), which is characterised by situlae with a leaf-shaped ornament on the attachment, separately cast and then pinned down or soldered to the body of the vessel (fig. 3, 7). Also belonging to this group are situlae from Skillountia, Goce Delčev (fig. 3, 8), Vărbica (fig. 3, 9) and from Chirnogi (fig. 3, 10). Situlae from Budva (fig. 3, 11) and Belgrade (fig. 3, 12) should also be included here, probably the one from Bitola as well. According to the analysis here presented, we have attributed the situla to the work of Macedonian workshops of the 4th century, to which other situlae, initially recorded in the contexts of Celtic provenance, have finally been included, and which ended up in the graves of Celtic dignitaries as exclusive imports of particular social conditions and ideological features.

The other bronze vessel, considering its size, metric relations, technical and stylistic execution, we interpret as a cup, or at least as some kind of transitional form, since it is somewhat more shallow when compared to actual cups, and significantly taller compared to phiale (figs. 1, 10; 2). The context in which it was found indicates that it must have been used as a drinking cup in a set, together with the ovoid situla. Similar phiale were a very popular form in Thrace in the 4th century (fig. 7, 2–3), but the

greatest resemblance can be seen in the phiale from Peretu, from the Thraco-Getian area to the north (fig. 7, 1). Characteristics of the form and style of the cup from Karaburma enabled its classification among the later variants or transitional forms of cups, seen in the context of the bronze production of Northern Greece, i.e. Macedonia. It is important for the period of the mid- to late 4th century, in other words, it completely matches with the chronological background and location of the ovoid situla with the leaf-shaped ornament under the attachment.

In the analysis of weapons belonging to a Celtic warrior buried in grave 22, an iron sword with preserved fragments of a scabbard made of iron sheet (fig. 1, 1–2) stands out. Comparative analysis has characterized the sword as an exceptionally late form of the group Kosd D, attributed to the phase Lt B2. However, the slightly accentuated biconical shape of the scabbard's end also points to certain elements of the group Kosd C. In the Carpathian basin the group Kosd C represents a rather rare form, which as a cultural innovation spread westwards, thus the Karaburma necropolis in Belgrade represents their southeastern, furthest point of expansion. To this same time frame also belongs the sword belt chain set (fig. 1, 5–6). Typological and spatial analysis has shown that chain belts with single figure-of-eight links, exactly the same as the ones found in grave 22, are relatively rare in that region. A similar sword belt set was found in the Benacci necropolis in Bologna, also containing a sword inside a scabbard decorated with a pair of dragons of the II type according to Jose-Maria De Navarro. Alongside it was also found a spear-butt with a spike which by its workmanship, closely resembles precisely the spear-butt with a long spike and the massive conical lower part from grave 22 (fig. 1, 4). Unlike the complete sword belt chain set and the sword, the spear-butt was isolated, but perhaps we can connect the bronze ring with it (fig. 1, 3). Given its size, it was probably the grip which was strengthening the spot at which the spear-butt was inserted into it.

A special feature of grave 22 are two highly fragmented remains of fibulae (fig. 1, 7–8). The spring of the larger fibula stands out, with two winders on each side, and with an external arch (fig. 1, 7), which dates from the late Lt B2 phase and the transitional horizon B2/C1.

It has long been accepted as fact that the Celts inhabited the area between the rivers Sava and Danube from as early as the second half and towards the end of the 4th century, while the Scordisci, as such, formed only after the defeat at Delphi. However, the process of the Celtic expansion was already happening at the beginning of the 4th century, and it spread along the main communication routes, the rivers, with strategic points first to be settled. Only after several decades of consolidation, or only

upon the return from the military expedition to the south of the Balkan peninsula, was the whole area inhabited by the Celts by the end of the 4th century. This historically suggested claim always necessarily led to the question of chronological positioning and the distance between phases Lt B2 and Lt C2. Most authors dealing with this matter have held that phase Lt B2 was supposed to have finished after the Celtic invasion of the southern Balkans, i.e. some time in the 3rd century. However, this assessment does not seem entirely correct, since most objects of La Tène cultural provenance found in the Aegean region and Asia Minor stem from the initial Lt C horizon, which means that the expedition to Delphi cannot represent an absolute chronological border between the Lt B2 and C1. The absence of indicative elements of the material culture of the Lt B horizon in the Aegean area and Anatolia indicates that they already had to be completely out of fashion by the time of the expedition.

In brief – after the dissolution of Lisimachus' kingdom and the murder of Seleucus I in 281 B.C., there was a military and political power vacuum in the region of Macedonia and Thrace. The opportunity was seized by Celts from the region of the lower Danube, who set out towards »the South«. In 279 B.C. one of the three groups, led by Bolgios (i.e. Belgius), defeated the Macedonian royal army, and Ptolemy Ceraunus himself got killed. In the summer of the same year, Brennus reached central Greece, i.e. Delphi; having suffered a defeat, the larger portion of the army was stationed in the region of Thrace, after a logical retreat. There they received an offer from Nicomedes I of Bithynia who hired 20,000 of them as mercenaries, hence their penetration into Asia Minor in 278 and 277 B.C. On the other hand, the archaeological findings from the mentioned area, connected with these events, indicate that it can and must be classified within the Lt C1 phase.

An additional argument in favour of an earlier dating is also offered by a pair of two-part anklets, with eight hollow semi-spherical bosses with no ornaments, found in the Spanos well in the vicinity of Poseidon's sanctuary in Isthmia. Previously, Rupert Gebhard had held that these findings should be brought into connection with the incursion of 279 B.C., dating from his horizon 5, i.e. between c. 290 and 260 B.C. However, Isabelle Raubitschek demonstrated the opposite, pointing to several details: firstly, since the remnants of the Celtic army after their defeat withdrew through the Thermopylae, it is unlikely that on the way back anyone would pass through Isthmia; secondly, similar anklets were also found in the Heraion of Perachora, and finally and most importantly, that they were found in an enclosed context, together with the kylix-krater, meaning that they must date from the third quarter of the 4th century. To her conclusions we can now add two other possible perspectives: 1. – regarding the chronology, the most important fact is that the pair of two-part anklets is evidently much older than previously thought. From the historical perspective, the information on the enclosed context, i.e. that similar findings were also found in the complexes of Greek sanctuaries, is of great importance. 2. – dating clearly shows that these anklets cannot be connected with war or looting, i.e. cannot be seen as spoil from the expedition to Delphi to be sacrificed by the victors. In fact, that context points to a small, but recognizable segment from the range of diplomatic gifts which circulated between the Greek world and the Celtic aristocrats from the region of the middle course of Danube.

On the other hand, among the graves of the La Tène cultural provenance containing findings which originated from Greek, i.e. Macedonian workshops, and which predate the time of the military expedition to the south of the Balkan peninsula, apart from the finding of a bronze cup from the end of the 4th century found in Szabolc in Hungary, only Karaburma grave 22 stands out. Both findings were included by Miklos Szabó among those which preceded the expedition to Delphi, although it is possible that they reached the Celtic world after that event. He also mentioned that it was becoming increasingly evident that this was more than just a case of military spoil or loot, which he concluded on the basis of the presence of less valuable items. This claim led M. Szabó into a trap: if the items, mostly from the 4th century, presupposed contacts of the Celtic inhabitants with the Aegean world, it would be necessary to date their settlement, i.e. the phase Lt B2, in the 4th century, and thus in the period significantly earlier than the expedition to Delphi. Furthermore, a bronze lekythos was found in a slightly younger grave 18/64 on the Hurbanovo site, in the same cultural and historical context. This is a lekythos of the Talcot type, frequently found in Greece, Thrace and Macedonia, dating back to the end of the 4th and the first half of the 3rd century. On the mentioned site it was chronologically classified in the transitional horizon Lt B2/C1, which according to Jozef Bujna was the period after the military expedition to the Balkans. The same researcher held that the grave 22 from Karaburma should also be included in that time frame. However, what if J. Bujna was wrong on this matter, given that he opted for a conservative dating of the set of vessels? Based on the above, we might actually consider placing the absolute dating of the Lt C1 phase in the 4th century – the century during which the production of such lekythoi flourished, as did their laying in Macedonian graves.

Implicitly, such dating is also confirmed by the items of the La Tène provenance, found in the region of the southern Balkans, i.e. the Aegean area. They all exhibit formal characteristics typical of the Lt C. Consequently, it can be concluded that the beginning of the Lt C horizon must be sought in the period immediately preceding the expedition to »the South«. In connection with that, it was precisely J. Bujna who demonstrated that certain graves in the necropolises of the Lt C were found on the periphery, which he interpreted as a possible clue for recognizing the newcomers, i.e. those who returned from the Balkan expedition. Aurel Rustoiu also came to a similar conclusion, having systematically analyzed the equipment of the warrior elites, the so-called mercenaries from the Aegean world. The declining number of male graves in the period between Lt B1 and Lt C1, among other things, also led Peter Ramsel to hypothesize that numerous warriors hired as mercenaries never returned to their homes.

Related to this, significant data in the analysis of the share of warrior graves in the necropolises of the Carpathian basin was provided by A. Rustoiu. He showed that the share of warrior graves, i.e. graves with weapons in Lt B2 phase, is higher than of those in the Lt C1. However, the Karaburma necropolis is an exception also in this respect, since the share of the warrior graves is significantly higher than in the other necropolises belonging to both phases. Thus in the Lt C1 it is 48%, while in the Lt B2 it is as high as 70%. On the basis of the collected data, he hypothesized that there were two types of societies in the Carpathian basin: agricultural communities with reduced military elites, and military communities which represented social

aristocracy and which formed the core for military and war expeditions, and also constituted the basis for the recruitment of mercenaries. The latter transcended ethnic bounds, given that they were selected on an individual basis, which is clearly reflected in the changeability and different origin of the equipment of warriors.

Findings of bronze vessels tie in with this neatly, if we interpret them as a result of contacts and a substitute for the traditional late La Tène pottery set, consisting of a ceramic bowl (phiale), and a vessel for liquids (situla-like pot or lenticular bottle). Both situla and phiale are standard items, frequent, widespread, and the most indicative parts of solemn ritual banquets and feasts, as shown by numerous and explicit findings from the rich graves of Thracia and Anatolia. However, they were still an essential part of the Greek culture, commonly used in religious, mystical ceremonies. Although we frequently encounter them in hoards and, of course, temples, with rare exceptions mostly due to insufficient knowledge on the item's context of finding, those situlae and phiale were, almost as a rule, part of luxury sets, indicating rich graves of those belonging to the highest social and political strata of the society. This is the reason why they were often interpreted as burial insignia, used to sanctify the burial space and to encourage eternal deification, divine vitality and the rebirth of a deceased dignitary; in other words, it is thought that they exhibited power and authority in both Thracian and Getian graves. However, the Celts could also have used these vessels at funeral feasts and banquets, just as they were used in their country of origin, since we know that in the graves of the Celtic dignitaries everything was laid that they possessed in their lifetime, especially sets of dishes, for the purpose of ensuring an unbroken cycle of rebirth. It has been further suggested that the bronze vessels were used for the ceremonies of libation, but also for trade and exchange, while the silver drinking cups and luxury sets made of precious metals were used for burial feasts and diplomatic banquets during negotiations and/or when concluding agreements, simply as *keimelia* or as a ritual device for expressing deeply held and widely accepted eschatological practices and new trends. However, both could have been quite practically used for bribing – both people and gods!

Finally, the imported vessels from Karaburma, classified as Macedonian products from the 4th century, should now be viewed as the northernmost findings of a complete symposiastic set, but also in the context of other vessels imported from Macedonia found in the graves with the features of the La Tène culture. It is unlikely that they represent war spoils from Greece or other parts. The idea that the situla and phiale from the grave 22 of the Karaburma necropolis inaugurated direct contact between the Celts and Macedonians seems more likely. The items could

have reached the 4th century Celtic dignitaries of the Danube region as *keimelia* – diplomatic gifts, or could have simply arrived by a trade route from the northern parts of Macedonia. In that sense, we should also remember those modest, but for this case invaluable records found in the historical sources connected with this period. It has been thought that the Celtic presence dates back to as early as the time of the defeat and expulsion of the Ardiaei in 359/358 B.C., as recorded by Theopompus. However, there are reliable records of their embassy to Alexander the Great while he was engaged with the Tribali in 335 B.C., as reported by Arrian. Precisely those could have been the points of direct contact between the highest ranking military and political dignitaries of the Celts and the aristocrats and diplomats of the Macedonian state.

From all this it can be concluded that the Karaburma necropolis is truly an exception, representing the southernmost point of Celtic militarized expansion, where the military social aristocracy was stationed. The region where the Sava and Danube meet thus became an area where technological innovations concentrated and developed, and also the space where the political, military and economic contacts filtered. All this is vividly illustrated by grave 22 in the necropolis, chosen precisely because of those features. Weapons, i.e. the sword of the Celtic dignitary who was buried there, indicate the technological tradition of the early La Tène. In the same tradition were fashioned the fibulae which, in an unchanged form, remain in the repertoire of accessories at the beginning of the middle La Tène period, just as, on the other hand, the sword and the shape of its scabbard indicate the beginning of re-fashioning of that same conservative tradition. The sword belt chain set and the spear-butt with its spike indicate the innovations which were yet to become the characteristic features of the middle La Tène soldiers' equipment. Furthermore, the intertwining of traditions and innovations is also evident from the symbolic and semantic processes which were connected with the ritual of this burial. At the time when the cremation became the predominant type of burial in the Celtic world, the ritual of laying gifts in graves also changed. Instead of the complete equipment which the deceased used during life, only select items are found to represent the totality, which in our example can be seen in the deposited spear-butt. Thus the *suum cuique* principle was replaced by the *pars pro toto* principle.

Based on the above, the famous warrior from the Karaburma grave 22 both in an abstract and also direct sense, confirms the intertwining of traditions and the circulation of cultural elements, and thus shows that he himself was one of the carriers of the avant-garde of the time, the forerunner of a new period in political and economic relations in the central Balkans of the third quarter of the 4th century.